

עולם מעגלי, עולם ישר זווית: בין תל חצור לקבר חוני המעגל

אורין שחר אלונה נצן-שיפטן הפקולטה לארכיטקטורה, הטכניון, חיפה

סבוא

שני סיפורים היסטוריים, האחד מקראי והאחר תלמודי, התחרו ביניהם על עיצוב זהותה המודרנית של העיירה חצור הגלילית בראשית צמיחתה. כל אחד מהם הזין בדרכו צרכים אנושיים, לאומיים וממלכתיים שכוונו למציאת הקשר בין המקום הפיזי לבין האידיאולוגיה הציונית והמתיישבים החדשים. הסיפור המקראי מתאר את לכידת העיר הכנענית חצור בידי יהושע בן-נון.¹ דוד בן-גוריון הקביל אירוע זה, החותם את מסעם של בני ישראל ממצרים ומסמל את ראשית ההתנחלות בארץ כנען, למורשת הקרבות של 1948 ולמעשה ההתיישבות הלאומי.² תפיסתו של בן-גוריון גובתה במחקריו הארכיאולוגיים של יגאל ידן.³ הסיפורים התלמודיים המזוהים עם חצור הם

* מאמר זה מבוסס על חלק מעבודת דוקטור בהנחיית פרופ' אלונה נצן-שיפטן ופרופ' רחל זבה. הוא נכתב בתמיכת קרן גלס-בלבן וזכה בפרס ע"ש האדריכל אבא אלחנני ז"ל לחיפוש זהות ישראלית באדריכלות, 2011.

¹ לתיאור כיבוש חצור ראו יהושע יא, א-יד.

² על ההקבלה שערך בן-גוריון בין האפוס ההיסטורי של כיבושי יהושע לקרבות 1948 ראו אניטה שפירא, "בן-גוריון והתנ"ך: יצירתו של סיפר היסטורי?", יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב: עם עובד, 1997, עמ' 233.

³ לגרסתו של יגאל ידן על ממצאי החפירה ראו יגאל ידן, חצור: "ראש כל הממלכות האלה", תל אביב: ספריית מעריב, 1975. לדברי ידן, כיבוש חצור התרחש במאה השלוש-עשרה לפנה"ס, אולם על פי גרסאות אחרות ייתכן שהחורבן המיוחס למאה השלוש-עשרה לא נעשה בידי בני ישראל ושהכיבוש

הסיפורים על אודות חוני המעגל, שעל פי כמה מסורות נקבר בקרבת חצור.⁴ אתר הקבר סומן במפת האתרים הקדושים בארץ ישראל שערך יצחק בן-צבי בסוף שנות השלושים.⁵ לימים שימשה מפה זו מקור השראה מרכזי בעבור משרד הדתות, שעסק בסימונם ובמרחובם של מיתוסים ושל נקודות ציון היסטוריות.⁶

נראה שלא רק ברוחם ובתקופת התהוותם קיים הבדל מהותי בין הסיפורים, אלא גם בתפיסת העולם שהם מייצגים.⁷ בעוד הסיפור המקראי מתמקד בלחימה, בכיבוש ובהתפרסות במרחב, הסיפורים התלמודיים עוסקים ברעיונות של תיחום, של המשכיות ושל דבקות במקום. המשמעות המפוצלת העולה משני הסיפורים מעמידה זו מול זו לא רק גישות היסטוריות אלא גם עמדות אידיאולוגיות נבדלות ופרקטיקות שונות של יצירת זיקה מקומית, המדגישות את הקריאה הדיאלקטית של הזיכרון הלאומי האצור במרחב.

הישראלי היה כיבוש שקט, אטי ומאוחר בכמאה שנה. על הגרסאות השונות בנוגע לתיארוך הקרב בחצור ראו ישראל פינקלשטיין וניל אשר סילברמן, ראשית ישראל: ארכיאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2003, עמ' 92-116, 318-327. על הוויכוחים הארכיאולוגיים על אופי הכיבוש ראו Neil A. Silberman, *A Prophet from Amongst You: The Life of Yigael Yadin, Soldier, Scholar and Mythmaker of Modern Israel*, New York and Washington DC: Addison-Wesley, 1993, pp. 237-243; מגן ברושי, "הטיה אמיתית והטיות מדומות", מיכאל פיגה וצבי שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2008, עמ' 45-48.

⁴ לאגדות התלמודיות על חוני ראו בבלי, תענית כג א; משנה, תענית ג, ח. זיהוי קברו בגליל העליון המזרחי, סמוך לכפר פירע'ם ולעיירה המודרנית חצור הגלילית, נזכר לראשונה על ידי ר' שמואל בר שמעון בשנת 1210. ראו צבי אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים: כנה, 1997, עמ' 331. ראו גם זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל, ב: אישים מתקופת המשנה, התלמוד וימי הביניים, ירושלים: אחיבר, 1986, עמ' 69-74. על פי יוספוס פלביוס (קדמוניות היהודים יד, ב, א), חוני המעגל נסקל למוות בשנת 65 לפנה"ס במהלך מלחמת הירושה בין בני אלכסנדר ינאי - הורקנוס ואריסטובלוס. למרות תיאור מותו של חוני בירושלים התקבלה המסורת המייחסת את מקום קבורתו למערה בפירע'ם.

⁵ דותן גורן, "פוליטיזציה של המקומות הקדושים ליהודים בארץ ישראל במדיניות הוועד הלאומי נוכח תוכנית החלוקה (1937-1938)" (בהכנה). לתקציר המחקר ראו הנ"ל, "פוליטיזציה של המקומות הקדושים בתזכיר הוועד הלאומי לוועדת החלוקה (1938)", ידיעון אלקטרוני: האגודה הגיאוגרפית הישראלית 2 (המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר-אילן), 1 בדצמבר 2010, עמ' 20-22. ראו גם יצחק בן-צבי, "המקומות הקדושים ליהודים", *Jewish Holy Places in the Western Part of Palestine under British Mandate*, 6.7.1938, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), פ - 1904/36.

⁶ על מפעל סימון האתרים הקדושים של משרד הדתות ראו דורון בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948-1968, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2007.

⁷ אני מודה לד"ר דותן גורן מהמחלקה לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה באוניברסיטת בר-אילן על שהסב את תשומת לבי לפער בין עמדותיהם ופעולותיהם המדיניות של בן-צבי ובן-גוריון. ראו גורן, פוליטיזציה (לעיל הערה 5). על התפיסות השונות שייצגו שתי הדמויות ראו גם עזריאל קמון, "משאר ישוב לנדחי ישראל: ממד ההיאחזות בתפיסתו היישובית של יצחק בן-צבי", רון מרגולין (עורך), הקונגרס העולמי למדעי היהדות 12, ה (תשנ"ז), עמ' 97-109; מתתיהו מינץ, "בין דוד בן-גוריון ליצחק בן-צבי, על מקבץ אחד של מכתבי בן-גוריון בגלות אמריקה (1915-1916)", קתדרה 44 (יוני 1987), עמ' 81-96.

מאמר זה יתמקד בפער הרעיוני הבא לידי ביטוי מובהק בעיצובם האדריכלי של שני המתחמים שהוקמו במהלך שנות השישים לצד האתרים ההיסטוריים: המוזיאון לעתיקות חצור – הסמוך לאתר החפירות הארכיאולוגיות בתל חצור; ומתחם קברו של חוני המעגל בפאתיה המערביים של חצור הגלילית. התבוננות אדריכלית באתרים אלה מגלה שלמרות הסמיכות של מועד הקמתם ושל מיקומם, ולמרות העובדה ששניהם נוצרו תחת קורת גג ממלכתית אחת, הם דוברים שפות אדריכליות שונות לחלוטין.

המוזיאון לעתיקות חצור, בתכנון האדריכל דוד רזניק, מזמן עיון חדש בתפקידה של האדריכלות המודרנית, שנוסף על היותה המוציאה לפועל של רעיונות הקדמה והפיתוח מאפשרת לנסח בסמליות מופשטת את ההקבלה בין ההווה הממלכתי לעבר ההרואי. אולם בעוד הדיון בשפתו האדריכלית של המוזיאון נותר בתחומיה של התפיסה המודרניסטית הממלכתית, הדיון במתחם קברו של חוני המעגל פותח צוהר לפן עלום בתולדותיה של האדריכלות הישראלית. מתחם זה, שתכנון היועץ האדריכלי למשרד הדתות, האדריכל מאיר בן אורי, הוא דוגמה לגישה אדריכלית שהציעה שילוב והטמעה של דימוי יהודי אדריכלי חדש בשפת המקום (vernacular)⁸ הערבית המקומית. גישה זו, שהייתה חריגה בקטלוג הממלכתי המקובל וחתרנית במקורות הראתה, שינתה את המרחב באופן כמעט סמוי והובילה ליצירת אתרים רבים שנתפסו עם השנים כמרכיב אינהרנטי בנוף הארץ.

תהליך פענוחן של השפות האדריכליות בשני האתרים ההיסטוריים מדגים עד כמה משמעותי תפקידה של האדריכלות כמכניזם תרבותי, אשר דווקא בהיותו נצרך בהיסח הדעת⁹ יש בו כדי להבנות זהות ומשמעות, להטמיע ולקודד רעיונות ועמדות.¹⁰ הדיון בשני האתרים יתמקד בניתוח המעשה האדריכלי, ובאמצעותו יתבררו מקורות ההשראה המקצועיים, הרעיוניים והאידיאולוגיים השזורים אלו באלו ויתבהרו המשמעויות ההיסטוריות שנצברו בתבניות האדריכליות.

*

העיירה חצור הגלילית הוקמה בשנים 1952-1953 במסגרת התוכנית הלאומית להקמת מרכזים עירוניים בסדרי גודל בינוניים, שיועדו ליישוב עולים חדשים ולחיזוק אזורי הספר.¹¹ לדגם התיישבותי זה הייתה מטרה כפולה וסותרת בו בזמן: פיזור אוכלוסייה מחד גיסא; ומיזוג, גיבוש

⁸ מכאן והלאה אשתמש במונח "ורנקולר" במשמעות שפת המקום.

⁹ רעיון זה נדון אצל ולטר בנימין, יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני, מגרמנית שמעון ברמן, תל אביב: ספרית פועלים, תשמ"ג. כן ראו הנ"ל, הרהורים (מבחר כתבים, ב), מגרמנית דוד זינגר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 173.

¹⁰ סיבל בוזדוגן מגדירה כך את המושג "תרבות אדריכלית" (בתרגום חופשי): "תפיסת הארכיטקטורה לא כתחום אוטונומי [...] או כדיסציפלינה המתעניינת בצורות ואופן עשייתן בלבד, אלא כמוסד רחב יותר, כשדה תרבותי וחברתי בעל משמעויות פוליטיות חשובות". ראו Sibel Bozdogan, *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Seattle and London: University of Washington Press, 2001, p. 12

¹¹ אריה שרון, תכנון פסי בישראל, ירושלים: המדפיס הממשלתי, 1951. על "תוכנית שרון" ראו גם אלכסנדר ברלר, ערים חדשות בישראל, ירושלים: ההוצאה האוניברסיטאית בישראל, 1970, מבוא, ללא ציון עמודים; אלישע אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, תל אביב: אחיאסף, 1987, עמ' 11-29.

והאחדה של המבנה החברתי והנוף הבנוי מאידך גיסא. מטרות אלו נועדו להתממש באמצעות כלים מודרניים של פיתוח תשתיות פיזיות וגיוס משאבי טבע ונוף.¹²

העיירה חצור הייתה מודל התיישבותי כזה בזעיר אנפין. היא אוכלסה בעולים חדשים, רובם יוצאי צפון אפריקה, שהובאו למקום ללא אפשרות בחירה¹³ ומצאו את פרנסתם בפרויקטים רחבי היקף שסימלו את כיבוש הנוף ובניין הארץ: נטיעת יערות, סלילת כבישים וייבוש אגם החולה.¹⁴ מבחינה תכנונית נחשבה העיירה מרכז עירוני כפרי, בינוני בגודלו, שנועד לשרת את יישובי הסביבה. היא הורכבה על פי מודלים אדריכליים קבועים מראש: שלוש יחידות שכנות, שבמרכזן פונקציות ציבוריות.¹⁵ המבנים היו צריפים ו"מבני רכבת" הד־קומתיים שהכילו דירות חדר וחצי, מטבחון וחדר שירותים.¹⁶

מימין: חצור הגלילית, 1958 (לשכת העיתונות הממשלתית). משמאל: שלוש יחידות שכנות, הצעת תכנון ראשונית, תחילת שנות החמישים (ארכיון המדינה).

התבנית המודרניסטית האחידה שאפיינה את מפעל ההתיישבות באותן שנים נועדה לעודד את יצירתה של זהות לאומית הנבדלת מהדימוי היהודי הגלותי, מהתרבות הבורגנית ומהערביות המקומית. השליה המשולשת של המסורת, התרבות והמקום אפשרה לדמות את המרחב החדש

¹² שרון (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 8; חיים דרין (דרבקין), שיכון וקליטה בישראל תש"ח-תשט"ו, תל אביב: ספרי גדיש, תשט"ו; צבי אפרת, "תוכנית", הפרויקט הישראלי, בנייה ואדריכלות 1948-1973, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות, 2004, עמ' 990-1017; רחל קלוש ויוברט לויין, "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", יהודה שנהב (עורך), מרחב, אדמה, בית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 166-198; אדריאנה קמפ, "פני הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל", שם, עמ' 52-83. על הקונפליקט שבין פיזור אוכלוסייה למיזוג גלויות ראו אריק כהן, "פיזור האוכלוסייה ומיזוג הגלויות כמישמות מתנגשות", מיזוג גלויות: ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים: מאגנס, 1969, עמ' 143-157.

¹³ מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ז.

¹⁴ ראו מרים קצ'נסקי, "המעברות", נאור (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 82.

¹⁵ תוכנית "חצור: הצעה מוקדמת לתכנית מתאר", א"מ, תיק גל - 26-4018 (ראו אזור בגוף המאמר).

¹⁶ ראינונת עם ותיקי חצור יאיר פרץ, יעקב ורבקה טיילר, 12 במאי 2010. לדגמי הבתים ראו צבי אפרת (לעיל הערה 12), ערך "טיפוס", עמ' 565-605, וכן אלישע אפרת (לעיל הערה 11), עמ' 23-25.

למרחב ריק.¹⁷ אלא שאשליית המרחב הריק הייתה כמעט בלתי אפשרית באשר לחצור, שכן השכבות הקודמות שלמרגלות העיירה רחשו ונכחו בחיי היומיום שלה.

כאמור, שתי השכבות העתיקות יותר היו התל הארכיאולוגי, הממוקם כשלושה ק"מ צפון־מזרחה לחצור, ובו שרידי העיר המקראית חצור, המתוארכת לתקופת הברונזה ולתקופת הברזל (האלף השלישי עד למאה השנייה לפנה"ס); ומערת קבר, הנמצאת בשוליה המערביים של העיירה ומיוחסת במסורות שונות, מן המאה השלוש־עשרה ואילך, לתנא חוני המעגל, לאשתו ולנכדיו, שחיו באזור בימי הבית השני (המאה הראשונה לפנה"ס).

שלוש שכבות נוספות מן העבר הקרוב התקיימו גם הן באזור העיירה: בגבולותיה המערביים של חצור נמצאו חורבות הכפרים הערביים פירעם [פירים] ומער אל ח'ט,¹⁸ אשר נכבשו ב־1948 ורוקנו מתושביהם. בשטחו של הכפר פירעם הוקם בשנת 1950 כפר עבודה¹⁹ בשם פארעם. הכפר אוכלס על ידי שבעים משפחות עולים מתימן שניסו לפתח חקלאות במקום.²⁰ בשנת 1953, עם מימוש החלטתו של אגף התכנון להקים במקום עיירת פיתוח,²¹ פונו תושבי הכפר וישבו מחדש ביישובים תימניים אחרים או בשטח המעברה חצור ב, שהוקמה לצד הכביש המוביל מראש פינה

¹⁷ אלונה נצן־שיפטן, "בתים מולבנים", שנהב (לעיל הערה 12), עמ' 244.

¹⁸ ראו מנחם מרקוס ויובל אלעזרי (עורכים), אנציקלופדיה מפה: כל היישובים וכל האתרים בישראל, ג, ה, ו, תל אביב: מפה, 2000–2001; בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 168–173; שאול דגן ואבנר קוזונו, פל"היב: בדווים בפלמ"ח בימי תש"ח, חיפה: המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי, 1993, עמ' 37, 71; נגה קדמן, בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב־1948 מהשיח הישראלי, ירושלים: ספרי נובמבר, תשס"ח, עמ' 81, 96, נספחי מפות וטבלאות, עמ' 140–165, 168; Walid Khalidi (ed.), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington DC: Institute of Palestinian Studies, 1992, pp. 450–451, 479; שירות הידיעות (ש"י) הערבי, מחוז חיפה, חלק ג, "פירעם", מידע אודות הכפרים, ארכיון תולדות ההגנה, 28/3/1944–1/1/1944, תיק ב 0004/ כללי 008; "מער אל ח'ט", סקירות יישובים ערביים – נפת צפת, שם, 31/12/1944–1/1/1940, תיק 105/0226; סקרי כפרים ערביים לפני הריסה – 1966, ארכיון רשות העתיקות (להלן: אר"ע), ענף סקרים, מער אל ח'ט 1806/1; פירעם 1805/1. ראו גם אתר רשות העתיקות, <http://www.zochrot.org/org.il/survey/#map>; אתר עמותת "זוכרות", <http://www.zochrot.org/index.php?id=75>

¹⁹ הפורמט של "כפר עבודה" היה חלק מתוכנית יישובית שהכין לוי אשכול בתקופת כהונתו כראש המחלקה להתיישבות בסוכנות. כפרי העבודה נועדו להיות שלב מעבר והכשרה בין מחנות העולים להתיישבות הקבע הכפרית. בפועל ביצעו תושבי הכפרים עבודות ציבוריות ביוזמת קק"ל ובהשגחתה. ראו דניאל פלזנשטיין ואריה שחר, "הגיאוגרפיה של המעברות", נאור (לעיל הערה 13), עמ' 90–91.

²⁰ על נושאים של חינוך ודת ביישוב פארעם ראו א"מ, חטיבה 98, תיק מס' גל - 6377. על נושאי התיישבות, תכנון וחכירת קרקעות ראו הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), תיקי הקרן הקיימת לישראל-kk15/8379

²¹ ראו התכתבויות בין אגף התכנון של הקרן הקיימת, בראשות אריה שרון, לבין המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, מהחודשים ינואר־פברואר 1951, בעניין ביטול כפר העבודה ותכנון העיר העתידיה חצור בשטחו (אצ"מ, שם). התכתבות זו נוגעת גם לסוגיית העברת התושבים מבתיהם ועבודות הייעור באזור. ראו גם א' צפוני, "מכתב מפארעם", הבוקר, 25.1.1952, וכן מאמרו החריף של שבתאי טבת, "מעשה בתימנים, בהפועל המזרחי ובתכנון", הארץ, 5.6.1953.

לקריית שמונה (אזור התעשייה של חצור כיום). מעברה נוספת, חצור א, הוקמה בשטח הגובל בראש פינה. מעברות אלו היו התשתית הראשונה להקמת העיירה חצור.

סיפורם של הכפר התימני ושל המעברות המקומיות הודחק ונטמע בחיי העיירה, אולם כבר בסיפור קורותיהם הקצר גלום הניסיון הסמלי הראשון להתחבר לעבר המקומי. חיבור זה, הנוגע לבחירת שם היישוב, מעיד גם הוא על תפיסה מפוצלת ועל נטיות סותרות פִּיחס אל העבר המקומי: הבחירה בשם חצור הייתה חלק ממגמה מכוונת של חידוש שמות היסטוריים ממקורות תנ"כיים.²² בחידוש כזה ראתה ועדת השמות המרכזית מסר שלפיו מדינת ישראל היא ממשיכתה הלגיטימית של הממלכה העברית הקדומה.²³ חידוש השם נועד לחזק את תחושת השייכות והשורשיות הלאומית, לבסס את טענת זכות העם על הארץ²⁴ ולהקביל באופן סמלי בין הממלכה היהודית הקדומה לבין החידוש הריבוני בימינו.²⁵ לעומת זאת, שמו העברי של היישוב, פִּארֶעם, שנוסד קודם לתכנונה של חצור על חורבות הכפר פִּירע'ם, נגזר מבחינה מצלולית משמו של הכפר הערבי.²⁶ למרות פעולת המחיקה הכרוכה בעברות השם, השימור המצלולי יצר רצף אסוציאטיבי מסוים עם השם המקומי־ערבי.²⁷ התפיסה העולה מעברות זה היא שהיישוב היהודי החדש ממשיך כביכול את

²² לדברי בנדיקט אנדרסון, "מטרה שנייה למתן שם זהה עשויה להיות תחושה של מקבילות, סינכרוניות או בִּרְזִמְנִיּוֹת, כלומר מצב שבו קיימים שני יישובים באזורים גיאוגרפיים שונים הנושאים שם זהה". ראו הנ"ל, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, בתרגום דן דאור, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2000, עמ' 223, 231. אנדרסון דן בעיקר בדוגמאות לאתרים ביבשת אמריקה המקיימים סוג של קשר עם יישובים ביבשת אירופה ובחצי האי האיברי. ראו שם, עמ' 224. על "ועדת השמות הממשלתית", המסונפת למשרד ראש הממשלה, ראו חנה ביתן (עורכת), חמישים שנות התיישבות: אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל, ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2000; לאה מזור, "בין מקרא לציונות: התפיסה השבטית של המרחב המשתקפת בשמות יישובים מהעשור הראשון למדינה", קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה 110 (טבת תשס"ד), עמ' 101-122; מירון בנבנשתי, "המפה העברית", תיאוריה וביקורת 11 (חורף 1997), עמ' 7-29.

²³ ראו דבריו של אהוד ברק בברכתו המצורפת למהדורה השנייה של אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל: "דרך שמות היישובים אנו פוסעים בדרכו של אברהם אבינו, שהלך בארץ לאורכה ולרוחבה, ומותחים קו ישר ומתמשך החל בימי המקרא וכלה בדורנו שלנו, דור התחדשות היישוב היהודי בארץ" (ביתן [לעיל ההערה הקודמת]).

²⁴ מזור (לעיל הערה 22), עמ' 102, 104-105.

²⁵ שם, עמ' 107, 110.

²⁶ את שם היישוב בחרה כנראה ועדת השמות של קק"ל שפעלה בשנים 1925-1951. יישובים יהודיים שקמו בשטחם של יישובים ערביים נטושים נקראו לרוב בשם מחודש, כלומר שם עברי שנגזר מן השם הערבי. ראו בנבנשתי (לעיל הערה 22), עמ' 19. על פי הקריטריונים של ועדת השמות הממשלתית, אחת האפשרויות להענקת שם ליישוב היא "שמות מקומיים שניתנו להם צליל צורה או משמעות עבריים" (ביתן [לעיל הערה 22], דברי מבוא, וכן עמ' 101). באטלס השמות אין התייחסות לשם פִּארֶעם מאחר שהיישוב התקיים במשך כשנתיים בלבד ואחר כך הועברו תושביו ליישובים אחרים.

²⁷ נגה קדמן גורסת שעברות השמות הערביים היה חלק מתהליך המחיקה וטשטוש הזהות של הכפרים הערביים, שמטרתו ייחוד המרחב (קדמן [לעיל הערה 18], עמ' 50-67).

היישוב הערבי שקדם לו, מתוך הנחה שגם היישוב הערבי עצמו הוא המשכו של יישוב ותיק יותר, שיש נטייה לראות בו יישוב עברי קדום.²⁸

סוגיית השם הייתה מעין הטרמה לנושא שילובה הממשי של ההיסטוריה המקומית בהווה היישובי. זמן קצר לאחר הקמת העיירה החלה להתגבש ההבנה שפיתוח פיזי ויצירת תשתית מודרנית אינם יכולים להיות כלי יחיד בעיצוב הזהות האישית והלאומית או בגיבוש חברתי. בשלב זה הסתמנו הניסיונות הראשונים להדגשת ההיבט התרבותי של פרויקט המודרניזציה ולביסוס הזיקה בין תושבי העיירה לסביבה הגיאוגרפית וההיסטורית שבה היא ממוקמת.²⁹

סיפורן של השכבות הסמוכות - הכפר הערבי וכפר העבודה התימני - היה טעון ולא פתור, והחיפוש אחר נרטיב היסטורי מאחד הביא את קובעי המדיניות להתמקד בסיפוריהם של יהושע בן-נן ושל חוני המעגל, שהמסר הגלום בהם נשזר בטבעיות יחסית בזה של העיירה המודרנית. פיתוחם של המוזיאון הארכיאולוגי ושל אתר קברו של חוני, שהתרחשו בסוף שנות החמישים ובמהלך שנות השישים, כווננו ליצירת זהות חדשה לעיירה, זהות שתפקיע אותה מהדימוי האנונימי שהכתיבו דמותה ומתכונתה המודרניסטיות.

הצורך בהענקת תוקף ומעמד היסטורי לעיירה המודרנית חצור הגלילית הוא דוגמה מובהקת ליחסים המורכבים בין המציאות המודרנית למורשת ההיסטורית בתהליכי בנייה אומה. יחסים אלו מאפיינים את מדינת ישראל - וכן מדינות לאום אחרות, אשר לצד המחויבות לפרויקטים של קדמה ופיתוח עשו שימוש גם במשאבים התרבותיים, המסורתיים וההיסטוריים כסוד משותף המעניק השראה ולכידות. בהקשר הישראלי התבטא הדבר בצורך לספק לעולים החדשים תשתית התיישבותית ובד בבד ליצור בעבורם זיקה אל המקום החדש ותחושה של שיבה הביתה, אל המולדת ההיסטורית.³⁰

²⁸ על ממצאים ארכיאולוגיים המיוחסים לבית כנסת מקומי ראו סקרי כפרים ערבים לפני הריסה - 1966, אר"ע (לעיל הערה 18); מרקוס ואלעזרי (שם), ו, עמ' 139.

²⁹ בניגוד לחצור, סיפורם של היישובים הסמוכים לה היה נטוע היטב בדברי הימים של ההתיישבות היהודית, הציונית והחלוצית בארץ ישראל. עם אלה נמנים צפת, ראש פינה, משמר הירדן, מחניים ואילת השחר; ומצפון - ייסוד המעלה ותל חי. צפת הייתה אחת מארבע "ארצות הקודש" - מוקדיו המקודשים של היישוב הישן בארץ ישראל ומרכז רוחני חשוב שהתפתח מאוד מאז המאה השש-עשרה; ראש פינה, הדרומית לחצור הגלילית, הוקמה בשנת 1882 ונחשבת אחת ממושבות העלייה הראשונה, אף על פי שהקדימה אותן והוקמה בידי בני היישוב הישן בצפת שביקשו לשנות את אורחות חייהם; קיבוץ אילת השחר הוקם בשנת 1915 בידי קבוצת עולים בני העלייה השנייה והיה אחד הקיבוצים הראשונים באזור. היישובים הצפוניים יותר בבקעת החולה היו גם הם חוליות בשרשרת המיתוסים ההתיישבותיים: מושבת העלייה הראשונה ייסוד המעלה (1883) והיישוב/קיבוץ תל חי (1907-1920).

³⁰ דוגמאות לדיון כזה ראו אצל David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985. בהקשר הטורקי ראו בודווגן (לעיל הערה 10), עמ' 6, 10; בהקשר המצרי - נור אלסייד מדבר על שאיפתו של אנואר סאדאת לחזור להיסטוריה הפרעונית על חשבון ההיסטוריה המוסלמית. ראו Nezar Alsayyad, "From Vernacularism to Globalism: The Temporal Reality of Traditional Settlements," *Traditional Dwellings and Settlement Review* 7, 1 (1995), p. 21; בהקשר היווני ראו Michael Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Austin: University of Texas Press, 1982.

את גיוס העבר והמסורת לצורך תהליכי מודרניזציה מכנה נסטור גרסייה קנקליני (Canclini) "האמביוולנטיות של ההתפתחות המודרנית". אמביוולנטיות זו מכריחה את שני התהליכים הסותרים לכאורה – חידוש מחד גיסא ודבקות במסורת מאידך גיסא – לתמוך זה בזה. לשיטתו, הפנייה אל היבטים ההיסטוריים והמסורתיים היא אסטרטגיה הכרחית המכוונת על ידי קובעי המדיניות, שתכליתה שימוש בעבר כבמשאב מודרני שיקל על האזרחים את ההסתגלות לשינויים הקיצוניים הגלומים בתהליכי הקדמה והפיתוח. פנייה זו מאמצת גישות ופרקטיקות שונות על מנת להתאים גם למבקשים אחר ההיסטוריה הרשמית והלמדנית, וגם למחפשים אחר מסורות עממיות.³¹

פיתוחם של שני האתרים ההיסטוריים הסמוכים לחצור הגלילית, המוזיאון לעתיקות חצור וקרבו חוני המעגל, מאשש את טענתו של קנקליני: הם נוכסו ופותחו על ידי גופים פוליטיים נפרדים ופנו לאוכלוסיות שונות ולדפוסי זיכרון שונים.³² המוזיאון לעתיקות חצור באיילת השחר מגלם את הסיפור המרכזי והקונסנזואלי שאפיין את ההנהגה הפוליטית והאליטות החברתיות, האקדמיות והמקצועיות. המוזיאון נועד להציג את שרידיו המוחשיים של העבר כשהם מבוססים על ההיסטוריה הרשמית של המדינה. מבחינה רעיונית הוא משקף את הנרטיב הרואה בממלכתיות הציונית את חידושו של העבר המקראי אגב דילוג על אלפיים שנות פיצול גלותי. תפיסה זו אפיינה כאמור את גישתו ההיסטורית של בן-גוריון וקיבלה ביטוי באסכולה המחקרית של הארכיאולוגיה המקראית, שביקשה לחשוף את החיבור בין העבר ההרואי לחברה הנבנית.³³ התבססותה התאפשרה בעיקר בקרב אנשי היישוב הוותיק והחלוצי, שראו בעצמם את בניה הטבעיים של הארץ.³⁴

אתר קברו של חוני המעגל מציע פולחן דתי וחוויתי המבוסס על זיכרון קיבוצי. המעשה הפולחני הכרוך בעלייה לרגל מזוהה עם התפיסה ההיסטורית שפיתח יצחק בן-צבי על סמך מחקריו האנתרופולוגיים וההיסטוריים, הטוענת להמשכיות ולרציפות יישובית ופולחנית במשך כל תקופת הגלות, ששימרו את הקשר בין העם לארצו. תפיסה זו באה לידי ביטוי בדפוס פעולתו של

על תפקידה של הארכיאולוגיה בעיצוב הנרטיב הלאומי ראו סקירתו הספרותית של מיכאל פייגה, "מבוא", פייגה ושילוני (לעיל הערה 3), עמ' 3-4; אנדרסון (לעיל הערה 22), עמ' 215-222. על "תחושת המולדת" ועל היחס בין הישראליות למקומיות ראו זלי גורביץ' וגדעון ארן, "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים 4 (1991), עמ' 9-44.

³¹ "כדי להפוך את ההגמוניה שלהם ללגיטימית נדרשו נושאי דגל המודרניות לשכנע את נמעניהם שבד בבד עם חידוש החברה, הם גם דואגים לשיתוף מסורות. כלומר, הם תבעו לכלול יחד את המגזרים החברתיים השונים: פרויקטים מודרניים, 'סחורות היסטוריות' ומסורות עממיות" (בתרגום חופשי). ראו Nestor García Canclini, *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2001, p. 107

³² על ההבדל בין פרקטיקות של "היסטוריה" לפרקטיקות של "זיכרון" ראו פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", זמנים 45 (קיץ 1993), עמ' 6.

³³ על הניסיון להציע לעולים החדשים בפריפריות נרטיב מקומי ארכיאולוגי ראו מיכאל פייגה, "הארכיאולוגיה ועיצוב המרחב הישראלי: כנסי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה", פייגה ושילוני (לעיל הערה 3), עמ' 72. על הזיכרון הלאומי ה"פוסח" על אלפיים שנות גלות ראו Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1995

³⁴ ראו שפירא, "דור בארץ", הנ"ל, יהודים (לעיל הערה 2), עמ' 122-154; עוז אלמוג, הצבר: דיוקן, תל אביב: עם עובד, 1997.

משרד הדתות ומצאה את מקומה בעיקר בקרב העולים החדשים, שהצליחו לשלב באמצעותה מסורות מהבית במסגרת לאומית חדשה.³⁵

בחלקים הבאים תידון ההתמודדות על דמותו ועל צביונו של העבר המקומי. מרכז הכובד של הדיון הוא תהליך הבניית הנרטיב ההיסטורי המפוצל בשפה אדריכלית. אולם מתוך חקירה זו יידונו גם האופן שבו הוכתבו הדפוסים ההיסטוריים השונים על ידי קובעי המדיניות וגם האופן שבו הגדרו הקהילות השונות את זהותן באמצעות המעשה האדריכלי, המסמן טריטוריה מרחבית ומנסך דפוס תרבותי מאפייני.

מימין: המוזיאון לעתיקות חצור, קיבוץ איילת השחר, 2009. משמאל: מתחם קבר חוני בחצור הגלילית, 2010.

חפירות תל חצור

אפשר לקפוץ ויש קפיצה בהיסטוריה, ומה שעשינו בארץ זוהי "קפיצה על פני ההיסטוריה היהודית". יש קפיצה בחלל ויש קפיצה בזמן. עשינו כאן את שתיהן.

דוד בן-גוריון, 1957³⁶

תל חצור זוהה ואתר כמקומה של חצור המקראית ב-1875, ובשנת 1928 נחפר לראשונה על ידי הארכיאולוג הבריטי ג'ון גרסנטג.³⁷ מבצע החפירות הישראלי באתר החל בקיץ 1955 בניהולו של

³⁵ יורם בילו, שושביני קדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2005; הנ"ל, "אל תמהרו לעזוב את הבית, אומרים הצדיקים למאמיניהם", הארץ, יום העצמאות תשס"ו, 2.5.2006, עמ' 38-39; בר (לעיל הערה 6).

³⁶ דוד בן-גוריון לנתן רוטנשטרייך, אצל יהודה ארז (עורך), ילקוט האחדות: מבחר הספרות העתית של מפלגת הפועלים העברית הסוציאל-דמוקרטית בארץ ישראל (פועלי ציון) תרס"ז-תרע"ט, תל אביב: עם עובד, 1962, עמ' 573. ראו גם אניטה שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, ירושלים: מאגנס, תשס"ו, עמ' 133; יוסף גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית: מקומה של מדינת ישראל במחשבה היהודית הציבורית בשנים 1945-1987, תל אביב: עם עובד, 1990, עמ' 106-108; "The 'Utopian Leap'", Yosef Gorni, in David Ben-Gurion's Social Thought, 1920-1958, in Ilan Troen and Noa Lukas (eds.) *Israel, the First Decade of Independence*, Albany: SUNY Press, 1995, pp. 125-142

³⁷ האתר זוהה כמקומה של חצור המקראית על ידי החוקר האירי לזלי פורטר (1875). על גרסנטג, החופר הראשון באתר (1928), ראו John Garstang, *The Foundation of Bible History: Joshua*, London: Constable and Co., 1931, pp. 192-197. חפירות אלו שימשו בסיס חשוב לחפירות הישראליות שהתבצעו בידי ידן שלושים שנה מאוחר יותר.

הרמטכ"ל לשעבר, פרופ' יגאל ידן.³⁸ חפירות אלו היו הופעת הבכורה שלו כארכיאולוג,³⁹ והיו גם מפעל החפירה הישראלי העצמאי הראשון.⁴⁰ מסיבות אלו הקפיד ידן על סטנדרטים מקצועיים גבוהים במיוחד ועל ארגון קפדני של תהליך החפירה.

הבחירה בתל חצור כאבן הפינה לפרויקט הלאומי של חפירות ארכיאולוגיות לא הייתה מקרית. חצור מסמלת כאמור ציון דרך דרמטי באפוס כיבושי יהושע. היא גם נזכרת בהקשר של מלחמת דבורה בִּבְיָן מֶלֶךְ כְּנַעַן, שישב בחצור (שופטים ד), וכן בתיאור ממלכת שלמה (מלכים א ט, טו). בראשית ימי המדינה נתפסו כיבושי יהושע ותהליך ההתנחלות כהקבלות הרואיות מן העבר הרחוק לשיבת ציון המודרנית, ותיאורי ממלכת דוד ושלמה היו סמל לעתידה המזוהר של המדינה הצעירה.⁴¹ משמעותה הסמלית של חצור והפוטנציאל המחקרי הגלום בחפירה הארכיאולוגית עמדו לטובת ידן כשביקש לאפשר לו להתרכז בפרויקט זה ולהימנע מכניסה לזירה הפוליטית, כפי שהציע לו בן־גוריון.⁴² מבחינה זו חלקו ידן ובן־גוריון תפיסת עולם משותפת. שניהם האמינו שבכוחה של החפירה הפיזית באדמה לחלץ את המיתוס ההיסטורי הטמון בה ולבסס קשר רגשי ותרבותי אל הארץ ואל צפונותיה.⁴³ משה פרידן, שצילם את ביקורו של בן־גוריון בספטמבר 1958 באתר החפירות שניהל ידן בתל חצור, היטיב לתעד ולבטא את עוצמת הקשר בין האישים. צילומי משקפים גם את הצביון ההרואי שניתן למעמד החפירה, המחבר בחוט סמוי בין סמליה של הממלכתיות היהודית המתחדשת על פני הקרקע לבין אוצרות העבר הטמונים באגני החפירה.

מימין: דוד בן־גוריון בעת ביקורו באתר החפירות בתל חצור, 1958. משמאל: ארכיאולוגים ועולים חדשים עובדים באתר החפירות, 1958 (צלם: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית).

³⁸ ראו ידן (לעיל הערה 3).

³⁹ ידן פרש מתפקידו כרמטכ"ל השני של צה"ל בדצמבר 1952. עם פרישתו מיהר לשוב לאקדמיה והתמסר לכתבת עבודת הדוקטור שלו בנושא מגילת "מלחמת בני אור ובני חושך" מן המגילות הגנוזות במדבר יהודה. על עבודה זו זכה בשנת 1956 בפרס ישראל. ראו סילברמן (לעיל הערה 3), עמ' 194–201, 203–223.

⁴⁰ עם קום המדינה, לאחר שבתי הספר הזורים לארכיאולוגיה נותרו מעבר לגבול, במזרח ירושלים, נעשו חפירות וסקרים בהיקפים מצומצמים על ידי "המחלקה לעתיקות" באוניברסיטה העברית בירושלים. ראו שם, עמ' 225.

⁴¹ פינקלשטיין וסילברמן (לעיל הערה 3), עמ' 17.

⁴² סילברמן (לעיל הערה 3), עמ' 225.

⁴³ שפירא, "בן גוריון והתנ"ך: יצירתו של סיפר היסטורי", הנ"ל, יהודים (לעיל הערה 2), עמ' 234; הנ"ל, התנ"ך (לעיל הערה 36), עמ' 17; פייגה, מבוא (לעיל הערה 30), עמ' 4.

נוסף על משמעותה הסמלית של החפירה האמין ידין שניהול פרויקט בסדר גודל כזה יחזק את אזור צפון הארץ. לשם כך שילב בין אנשי המקצוע גם עולים חדשים, תושבי העיירה חצור הגלילית והעיר צפת. שילוב זה לא היה מובן מאליו ולא תמיד עלה יפה.⁴⁴ הקשרים בין הקבוצות הסתכמו בשעות העבודה בלבד, מאחר שחברי משלחת החפירות התגוררו במחנה החופרים בקיבוץ איילת השחר, ואילו העולים החדשים הובאו בהסעות יומיות מסניף לשכת העבודה בראש פינה.

פרויקט החפירות בתל חצור עורר התעניינות רבה בעיקר בקרב אנשי מקצוע, חובבי ארכיאולוגיה ואליטות ממסדיות ושלטוניות. בסתיו 1958 נערך הכינוס ה-14 של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שהוקדש לגליל העליון. מרכז הכינוס היה בצפת, ובמסגרתו הוקדש ערב מרכזי לחפירות חצור.⁴⁵ הערב התקיים באמפיתיאטרון של קיבוץ איילת השחר, ואת ההרצאה העיקרית בו נשא פרופ' יגאל ידין, שהציג את ממצאי החפירות בתל חצור. האירוע היה רב-משתתפים וסוער מאוד,⁴⁶ ונורתה בו יריית הפתיחה הפומבית לאחד מקרבות הענקים בתחום: הקרב בין גרסת הכיבוש השקט, אשר בה דבק פרופ' יוחנן אהרוני, שטען להתיישבות אטית של שבטים ישראליים בארץ כנען, לבין גרסת כיבוש הבזק הצבאי על ידי יהושע, אשר בה צידד פרופ' ידין. כל אחד מהם, ידין בדרכו ואהרוני בדרכו, תמך את גרסתו בפרשנות שונה לממצאים באתר החפירות.⁴⁷

לאחר אירוח משלחת החפירות וכינוס החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה בקיבוץ איילת השחר יזם ידין הקמת מוזיאון שיציג את ממצאי החפירה. בעצה אחת עם התורמים, אילה וסס זקס, ועם חברי הקיבוץ נפלה ההחלטה למקם את המוזיאון לא באתר החפירות וגם לא בעיירה חצור אלא בכניסה לקיבוץ איילת השחר. השטח הנבחר היה האזור שבו שכנ מחנה החופרים בתקופת החפירות הראשונה, בשנים 1955–1958.⁴⁸ החלטה זו נבעה מקרבת האתר לתל הארכיאולוגי, אבל היא משקפת ללא ספק את מרכזיותו של הקיבוץ בתהליך החפירה, וכן את האינטרס ואת העניין למקם מוסד תרבותי מסוג זה בשטחו.

⁴⁴ ריאיון עם פרופ' טרודה דותן, מבכירי משלחת החפירה בתל חצור, ירושלים, 9 בפברואר 2009.

⁴⁵ המידע באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1.12.2008. רבים מכינוסיה של החברה נערכו, בשני העשורים הראשונים לקיומם, בעיירות פיתוח. הדבר שימש הן למיצוב מעמדן של עיירות הפיתוח כמרכזים אזוריים הן להפצתו ולביסוסו של הזיכרון הלאומי ושל הנרטיב ההגמוני שביקשה המדינה לכוון בקרב תושבי הפריפריה. באשר לתפקידם הלאומי של כינוסים אלו ראו פייגה, הארכיאולוגיה (לעיל הערה 33), עמ' 65–77, וכן הנ"ל, "ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ועיירות הפיתוח: עיצובו של המקום הישראלי", ציון 63 (1998–1999), עמ' 441–449.

⁴⁶ סילברמן (לעיל הערה 3), עמ' 238 *Nadia Abu El-Haj, Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in Israeli Society*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2001, p. 101; פייגה, ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה (לעיל הערה הקודמת), עמ' 446.

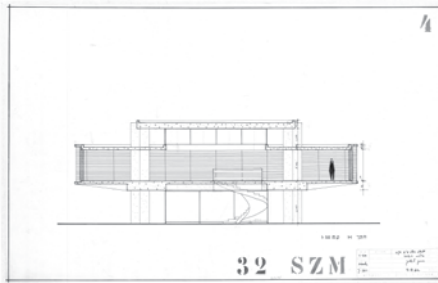
⁴⁷ על התיאוריות השונות בנושא כיבוש כנען והתנחלות בני ישראל ראו פינקלשטיין וסילברמן (לעיל הערה 3), עמ' 318–327.

⁴⁸ דותן, ריאיון (לעיל הערה 44).

הקמת המוזיאון לעתיקות חצור באיילת השחר

בשנת 1962 פנו יגאל ידין, רשות הגנים הלאומיים, והתורמים לאדריכל דוד רזניק בבקשה לתכנן את מבנה המוזיאון.⁴⁹ ההצעה הועברה אל רזניק בתיווכו של אהוד מנצ'ל (לימים פרופ' אהוד נצר), שהיה בוגר טרי של הפקולטה לארכיטקטורה בטכניון ועבד באותה עת במשרדו של רזניק בירושלים.⁵⁰ בשנת 1964 נחנך המבנה.

המוזיאון לעתיקות חצור ממוקם בחצר גדולה משמאל לכניסה הראשית לאיילת השחר. החצר עצמה משמשת מוזיאון פתוח לממצאי החפירה, ובמרכזה עובר שביל מרוצף שמימינו מבנה קטן המשמש ספרייה. המבנה המרכזי, מבנה המוזיאון, ניצב בעומק החצר, והוא מוגבה מעט באמצעות בימת עפר המחוזקת סביב באבני בזלת מקומיות. המוזיאון עצמו בנוי בתבנית פשוטה – תיבה מלבנית המרחפת מעל ארבעה עמודים ומעליה קומת אור. התחושה היא שאולם התצוגה, השוכן בתוך התיבה המלבנית, נישא על גבי העמודים וקומת אור. התחושה היא שאולם התצוגה, העוברים את המבנה כולו, מלמטה עד למעלה, מחברים לכאורה בין האוצרות הטמונים מתחת לפני הקרקע לבין אלו המונפים מעלה.

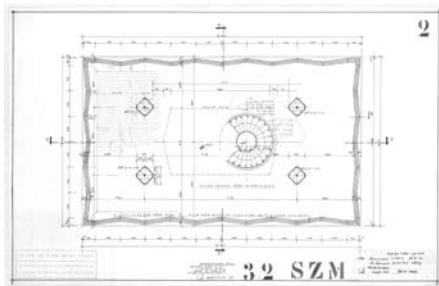

מימין: המוזיאון לעתיקות חצור, איילת השחר, 2009. בתמונה נראים החומרים המשמשים לחיפוי פני הקרקע: דשא, אבני בזלת וחצף / שברי חרסים. משמאל: חתך מזרח-מערב. בחתך נראות שלוש קומות המוזיאון: קומת הכניסה, קומת התצוגה וקומת האור, וכן נראה גרם המדרגות הספירלי (באדיבות אצ"מ, ארכיון דוד רזניק).

⁴⁹ ראו צופיה דקל-כספי, דוד רזניק: רטרופקטיבה, תל אביב: הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, אוניברסיטת תל אביב, 2005, עמ' 84-91.

⁵⁰ בעת לימודיו בטכניון (1955-1958) עבד אהוד נצר בחפירות הארכיאולוגיות בחצור. עם סיום לימודיו, בראשית שנות השישים, החל לעבוד במשרדו של דוד רזניק. ההצעה לתכנון המוזיאון הגיעה אליו בזכות קשרי העבודה שלו עם אנשי משלחת החפירות בחצור, ובראשם יגאל ידין, ובזכות קשרי משפחה כפולים בין אספנית האמנות אילה זקס ליגאל ידין מצד אחד ולאהוד נצר מן הצד השני. כשהחליט ידין על הקמת המוזיאון הוא פנה לאילה זקס בבקשה לתרומה, והיא העבירה את ההצעה לתכנון לנצר. נצר העביר את הפנייה לרזניק, וההצעה גובשה ועובדה במסגרת המשרד. לימים, בסוף שנות השישים, לאחר כעשור של פעילות כארכיטקט, התמחה אהוד נצר בלימודי ארכיאולוגיה והחל לעסוק בחפירות ארכיאולוגיות. ב-1968 חזר כארכיאולוג לחצור והיה אחראי על חפירת מפעל המים. נצר, שנפטר בשנת 2010 בעקבות נפילה באתר ההרודיון, מזוהה בעיקר עם חקר תקופת הבית השני, עם מפעל החפירות במצדה ובהרודיון ועם חשיפת קברו המשוער של הורדוס במקום (ריאיון טלפוני עם אהוד נצר, 23 בנובמבר 2008).

בקומת הכניסה תוחמים העמודים חלל משושה מוקף זכוכית שקופה, העוטף גרם מדרגות ספירלי שמוליך את המבקר אל אולם התצוגה האטום. אולם זה מואר מלמטה ומלמעלה: מקומת המסד השקופה ומקומת האור המוגבהת.⁵¹ קיר האולם הוא קיר כפול של לבני סיליקט הנראות כלפי חוץ וכלפי פנים. הקיר מעוצב בצורה גלית חזרתית, המייצרת מרקם פלסטי ומגדילה את שטח הפנים של המבנה. הרעיון ליצור מעטפת גלית נולד, על פי רזניק, כפתרון לבעיית הרוחות העזות המנשבות באתר.⁵² קומת הכניסה ממוסגרת כאמור בחלקה במעטפת זכוכית החושפת לעיני המבקר את הנוף הגלילי ומשמשת, לדברי רזניק, מעין הקדמה,⁵³ "הצהרת עכשיו" קודם העלייה לאולם האטום.⁵⁴ בהקשר זה הצהיר רזניק הצהרה מודרניסטית מובהקת ומורכבת גם יחד: ההחלטה להרים את המבנה על גבי עמודים נעשתה לשיטתו כדי להותיר את האדמה לא מופרעת: "היות שהאובייקטים האלה הגיעו מהאדמה, החלטנו לרומם את המבנה מעל האדמה ולהניח לאדמה בשקט".⁵⁵ ההחלטה להותיר את פני הקרקע חסרי נפח מוגדר, תבנית מעובדת או משמעות קונקרטיית מסמנת את ההווה כקו מתאר לעתיד פוטנציאלי, אוטופי, לא נגוע. הניגודים בין אטימותו של אולם התצוגה לשקיפותן של קומת הכניסה ושל קומת האור, ובין פעולת החפירה והירידה אל בטן האדמה לעלייה ולריחוף שיוצר הבניין, מדגישים את מעמדו של העתיד הבהיר אל מול מסתרי העבר.

מימין: חדר המדרגות הספירלי המוביל מקומת הכניסה לקומת התצוגה, המוזיאון לעתיקות חצור, 2009. משמאל: תוכנית קומת התצוגה. בתוכנית נראים גרם המדרגות הספירלי, עמודי המבנה והמעטפת הגלית, וכן סימון קומת הכניסה (באדיבות אצ"מ, ארכיון דוד רזניק).

⁵¹ בתוכניות ובמודלים המקוריים עוצבה התקרה כמעין תקרת צלעות, והאור היה אמור להיכנס ברווחים שבין הצלעות. הצורה שונתה בתהליך התכנון. ראו דוד רזניק, "מוזיאון על שם זקס לחפירות חצור באיילת השחר", הנדסה ואדריכלות יט (נובמבר 1961), עמ' 78-79.

⁵² בתוכניות ובמודלים הראשוניים עוצב קיר המעטפת כקיר בטון חלק, אולם עלותה הגבוהה של היציקה בבטון והתמיכה המסיבית שהבטון זקוק לה הובילו, בעצת המהנדס אוסקר סילקוביץ, להחלפת הבטון בלבני סיליקט. ראו רזניק, מוזיאון (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 78-79, וכן ריאיון עם רזניק, ירושלים, 26 ביוני 2008.

⁵³ דקל-כספי (לעיל הערה 49), עמ' 85.

⁵⁴ באופן דומה מתאר רזניק את בית הכנסת בגבעת רם, שתכנן בשותפות עם האדריכל היינץ ראו (Heinz Rau). במבנה זה מאפשרת קומת הכניסה לחוות את נופה של ירושלים, ואילו קומת התפילה אטומה ומאפשרת חוויה פנימית ונפשית יותר (ריאיון עם רזניק, ירושלים, 3 באוגוסט 2009).

⁵⁵ דוד רזניק, מתוך הצהרת כוונות בהגשת הפרויקט (1962), אצל דקל-כספי (לעיל הערה 49), עמ' 85.

עיצוב החלל הפנימי מינימליסטי, כמעט מופשט: הקומה הראשונה משמשת כאולם מבואה קטן, שממנו עולים אל הקומה השנייה, המשמשת חלל תצוגה. ההתייחסות הוויזואלית לווילה סבואה של האדריכל השווייצרי צרפתי לה־קורבוזיה כמקור השראה⁵⁶ הולכת ומתפתחת ככל שנחקרים ונחשפים האלמנטים השונים במבנה. היא מוצאת ביטוי בראש ובראשונה בהעמדת התיבה המרכזית על קומת עמודים – עיקרון מודרניסטי מרכזי שטבע לה־קורבוזיה, שנועד לאפשר מעבר אוויר.⁵⁷ לכך נוספת יצירת חלל תצוגה מרכזי שאינו מבוסס על קירות תומכים אלא פועל כחלל פתוח וחופשי לשיקולי העיצוב של מתכנני התצוגה. קומת האור של המוזיאון, המוקפת חלונות, משלבת שני אלמנטים נפרדים בוילה סבואה: חדר המדרגות, הבולט מעל לגג השטוח, וחלונות הסרט הנהוגים בקומה המרכזית.⁵⁸

גרם מדרגות הבטון הספירלי הוא האלמנט הבולט ביותר בעיצוב הפנים של המוזיאון. צורתו המתעגלת מנוגדת במידה רבה לקווים הישרים, הנקיים והזוויתיים של המבנה כולו. הכניסה הדרמטית אל מבנה מורם על עמודים באמצעות גרם מדרגות לולייני אפיינה את התכנון בשנות החמישים והשישים; רבים חזרו אל התקדים של לה־קורבוזיה בוילה סבואה. גם אצל רוניק מופיע גרם המדרגות בווריאציות שונות. בבית הכנסת האוניברסיטאי בגבעת רם מקשר גרם מדרגות מתעקל בין חלל הכניסה הפתוח לקומת התפילה המכונסת תחת כיפת בטון, ובמכון ון ליר בירושלים מתגלה ראשיתו של כבש עלייה רחב והיקפי מיד עם הכניסה לבניין.⁵⁹ גרמי המדרגות של רוניק הם אלמנט האוצר בחובו שני גלגולים קודמים של המורשת המודרניסטית: מהרעיונות הקורבוזיאניים אל הפרשנות שקיבלה מורשת זו באדריכלות המודרניסטית הברזילאית, המזוהה בעיקר עם האדריכלים לוסיו קוסטה ואוסקר נימאייר, ומהאדריכלים הברזילאים אל עבודותיו של רוניק.

הקשר המתווך בין שלושת הדורות – לה־קורבוזיה, קוסטה־נימאייר ורוניק – החל למעשה ב־1936, עם ביקורו של לה־קורבוזיה בריו דה־ז'נרו בהזמנת לוסיו קוסטה. ביקור זה הוביל לתכנון

⁵⁶ Le Corbusier, Villa Savoye, Poissy, 1927–1931. על הדמיון בין המבנים ראו דק־לספי (לעיל הערה 49), עמ' 16.

⁵⁷ שם, עמ' 85. גם במרכז אמיר, ברחוב אגרון בירושלים, עשה רוניק שימוש בעמודי בטון מסיביים, המאזכרים דווקא את העמודים ב"יחידת המגורים" (Unite d'habitation, 1947–1952) של לה־קורבוזיה במרסיי.

⁵⁸ מבנה נוסף ששאב השראה מובהקת ומוצהרת מווילה סבואה ונבנה בירושלים בסוף שנות החמישים הוא מבנה הספרייה הלאומית בגבעת רם (1959), בתכנון צוות משולב שכלל את האדריכלים אמנון אלכסנדרוני, חנן הברון, אברהם יסקי, זיוה ערמוני, שולמית ומיכאל נדלר ושמעון פוזנר. ראו שרון רוטברד, אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטיית, תל אביב: בבל, 2007, עמ' 170–182.

⁵⁹ דק־לספי (לעיל הערה 49), עמ' 36–45, 60–69. דוגמאות אחרות לגרם מדרגות בעל נוכחות דרמטית אפשר למצוא בבית הנשיא ויצמן ברחובות, שתוכנן על ידי אריך מנדלסון והיה מודל ייחודי ורב השפעה לארכיטקטורה המשלבת בשפתה מודרניזם אירופי בן הזמן, מוטיבים מקומיים וטיפולוגיות עתיקות. ראו אלונה נצן־שיפטן, "מחלוקות באדריכלות הציונית: אריך מנדלסון וחוג האדריכלים של תל אביב", רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף, תל אביב: רסלינג, 2005, עמ' 217–218; איטה היינצה־גריןברג, "הבלתי אפשרי מצריך יותר זמן": תכנונו של בית ויצמן ברחובות", קתדרה 72 (יוני 1994), עמ' 99–112.

מבנה משרד החינוך והבריאות על ידי צוות אדריכלים שבו נכללו, בין היתר, קוסטה, נימאייר ולה-קורבוזיה. מבנה זה הותיר רושם עמוק בברזיל.⁶⁰

רזניק נחשף למודרניזם בגרסתו הברזילאית בהיותו סטודנט, כאשר עבד במשרדו של אוסקר נימאייר. באמצעות העסקתם של סטודנטים צעירים במשרדו עקף נימאייר את שמרנותה של הפקולטה לארכיטקטורה והטמיע בסטודנטים ערכים מודרניסטיים המשולבים בניואנסים מקומיים-ברזילאיים.⁶¹ רזניק טען מאז ומתמיד שמשרדו של נימאייר היה בעבורו הפקולטה האמתית.⁶² עלייתו של רזניק מברזיל לארץ בשנת 1949 והסגנון האדריכלי שפיתח בעבודותיו הנכחו במידה רבה במקומותינו את המסורת הברזילאית המאפיינת את נימאייר. הדמיון בין שני האדריכלים מוצא ביטוי ביצירתה של אדריכלות המשלבת את המודרניזם הגבוה עם אקספרסיביות ופיסוליות, את הקו הישר עם הקו המקומר ואת החומרים ה"בוטים"-הבסיסיים עם הטכנולוגיות המתקדמות.⁶³ על החיבור בינו לבין מורו ובין המודרניזם לרגש המקומי אמר רזניק:

בהתחלה הושפעתי ממנו מאוד, אבל אחר כך הבנתי שאני לא יכול להיות נימאייר קטן [...] אני צריך להיות עצמי. [לפני כמה שנים] נתתי הרצאה בריו ומישהו אמר לי: "דוד, אני שמח לראות שאתה עושה ארכיטקטורה של המקום שבו אתה נמצא". אני כל כך שמחתי מזה, כמו כאשר מצאתי את עצמי שר פתאום שיר של נעמי שמר, [הרין] תמיד שרתי שירים ברזילאיים.⁶⁴

הניסיון ליצור סינתזה בין הערכים המודרניסטיים לבין האלמנטים המקומיים הייחודיים אפיון רבים מעמיתיו של רזניק בחבורת העילית של "אדריכלי דור המדינה".⁶⁵ השילוב בין מקורות ההשראה המודרניסטיים, החינוך האדריכלי שספג רזניק בברזיל, עמדותיו הציוניות והיעדר הפחד מביטויים של התלהבות וסימבוליזם באדריכלות הוא שהפך את שפתו האדריכלית של רזניק מובהקת ומובחנת כל כך.

אשר לחומרים, רזניק טען שהשימוש בבטון החשוף ובלבני הסיליקט החשופות במבנה המוזיאון הוא אנלוגיה לפעולת החשיפה הארכיאולוגית.⁶⁶ אולם בבחירת החומרים גלום גם מסר משמעותי

⁶⁰ Kenneth Frampton, *Modern Architecture 1851–1945*, New York: Rizzoli International Publications, 1983, p. 435; Stamo Papadaki, *The Work of Oscar Niemeyer*, New York: Reinhold Publishing Corporation, 1954, pp. 5, 49; George E. Kidder Smith, *Looking at Architecture*, New York: Harry N. Abrams Publishers, 1990, p. 159

⁶¹ את הקווים המקומרים השווה נימאייר לקימורי ההרים ולזרימת הנהרות בארץ מולדתו, וכן לגוף האישה. ראו תרגומו של רזניק לדבריו של נימאייר אצל נועם דביר, "האוסקר הזה כבר היה בידיים שלנו", הארץ, גלריה, 30.11.2009, עמ' 30.

⁶² דקל-כספי (לעיל הערה 49), עמ' 11. רזניק עבד במשרדו של נימאייר במשך ארבע שנים, שבמהלכן הלך והעמיק הקשר ביניהם. ראו דביר (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 24–32.

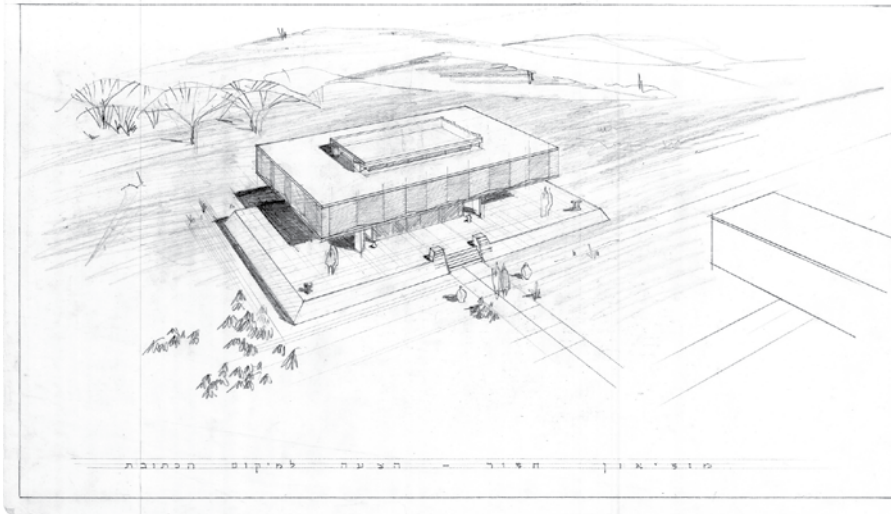
⁶³ דקל-כספי (לעיל הערה 51), עמ' 13.

⁶⁴ רזניק, ריאיון (לעיל הערה 54).

⁶⁵ על דור אדריכלי המדינה ועל הביטוי המקומי ראו אלונה נצן-שיפטן, "להלאים ולהעלים: תפיסת המקום בירושלים", אלפיים 30 (2006), עמ' 139–155.

⁶⁶ דקל-כספי (לעיל הערה 49), עמ' 85.

הנוגע לתכונות המבנה. הישירות, הכנות והחספוס שמקרין החומר החשוף הפכו סימן היכר של האדריכלות הישראלית אחרי קום המדינה, סמל לנוכחות ולשורשיות מקומית.⁶⁷ הבטון היה לחומר השימושי והמובהק ביותר בשפה האדריכלית הישראלית שהתפתחה באותם ימים,⁶⁸ ואילו לבני הסליקט אפיינו לתקופה קצרה את הבנייה התל־אביבית בשנות העשרים של המאה העשרים, כאשר ייצור הלבנים היה לאחת התעשיות החלוציות בתל אביב.⁶⁹ השילוב בין הבטון ללבנים העניק למבנים אלו מראה מעודן יחסית למבני בטון ברוטליסטיים אחרים בני הזמן.⁷⁰

מבט איזומטרי על מבנה המוזיאון.

הטיפול בפני הקרקע הסתכם במישור הסמלי וכמו נועד להצהיר על שייכות רעיונית־מוסדית: הדשא הקיבוצי, אבני הבזלת מהגולן, והחצץ כתחליף לאדמת המקום - המאזכר את שברי החרסים, המזוהים עם החפירה הארכיאולוגית.

תכנון המוזיאון באיילת השחר נובע אמנם מן האתר הספציפי, אבל תחושת השייכות המקומית שהוא מייצר, מקורה לאו דווקא בהתאמה צורנית לאתר אלא בהדגשת ממד הזמן והתייחסות לרגע הקמתו של המבנה. הדיאלוג בין העבר לעתיד בא לידי ביטוי אדריכלי סמלי: בזיקת הגומלין בין החללים המוארים והפתוחים של המבנה לחללים הסגורים והכמוסים, בויתור על טיפול ממשי בפני הקרקע והשארתם כקו מתאר פשוט, ובציטוטם של רעיונות לה־קורבוזיניים המדגישים את

⁶⁷ נצן־שיפטן, מחלוקות (לעיל הערה 59); צבי אפרת (לעיל הערה 12), הערך "בטון", עמ' 103-154.

⁶⁸ יהודית מצקל (אוצרת ועורכת), שירת הבטון, תל אביב: מוזיאון ארץ ישראל, 2008.

⁶⁹ הבנייה בלבני סליקט מזוהה בעיקר עם עבודותיהם של האדריכלים יוסף וזאב ברלין בתל אביב בשנות השלושים של המאה העשרים. ראו ניצה מצגר סמוק, בתים מן החול: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל אביב, תל אביב: קרן תל אביב לפיתוח ומשרד הביטחון, ההוצאה לאור, 2006, עמ' 30. למקורות הבנייה בלבני סליקט ראו שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, תל אביב: בבל, 2005, עמ' 79.

⁷⁰ על הסגנון הברוטליסטי ועל תפיסת העולם הגלומה בו ראו צבי אפרת (לעיל הערה 12), הערך "ברוטליזם", עמ' 187-233.

רוח הזמן והקדמה. הדיאלוג בין הזמנים בלט בהצהרתו של רזניק: "אמרתי לידין: אתכנן לך מבנה שבועד אלף שנה כשיחפרו לא יטעו בזיהוי התקופה שבה נבנה".⁷¹ דווקא בהצהרה זו, המזהה את המבנה באופן ברור עם המאפיינים העכשוויים, נעוצה כבר המודעות לשכבתיות הארכיאולוגית שדנה גם את האקטואליות המודרניסטית לתוחלת חיים מוגבלת.

הסוזיאון וחצור הגלילית

על פי בנדיקט אנדרסון, אתרים היסטוריים משמשים סמליה של קולוניאליות חילונית, אשר כתחליף לריטואלים של פולחן חי הופכת את המונומנטים למוזיאונים.⁷² קנקליני מגדיר את הקשר בין ההווה לעבר המתקיים בין כותלי המוזיאון ריטואל מודרני הכרוך בידע.⁷³ בשל כך, המוזיאון הוא לשיטתו המקום שבו "נחגגת" הירושה הלאומית בעיקר על ידי הקבוצות ההגמוניות, והכניסה אליו מתוארת כחלק מטקס חברתי שמנהלות אותן קבוצות.⁷⁴ ואכן, המוזיאון לעתיקות חצור באיילת השחר היה לנחלתם המובהקת של חברי הקיבוץ. הסמיכות הפיזית לקיבוץ, המעורבות בתהליך החפירה וההזדהות עם תכניו ההיסטוריים של הפרויקט הלאומי סימלו בעבור חברי הקיבוץ את המעבר מתקופת היישוב והחלוציות אל עידן הממלכתיות. צירוף המתיישבים הוותיקים כמנגנון חברתי יציב ומבוסס אל המפעלים הלאומיים הדגיש את מעמדם כמְכֻזָּה החברתי של הפריפריה הגיאוגרפית.

בניגוד לזיקה החמה בין חברי הקיבוץ לאתר החפירות ולמוזיאון הסמוך, הקשר בין פרויקט החפירה והמוזיאון הארכיאולוגי לתושבי העיירה חצור נותר מקרי ורופף. לא היה בו כדי למלא בתוכן את היעדר תחושת המשמעות והזהות של התושבים.

פרויקט החפירה בתל חצור והקמת המוזיאון בקיבוץ איילת השחר ביטאו את הדינמיקה הפנימית בין מוקדיו השונים של המסד ההגמוני: האתוס הקיבוצי, הנרטיב ההיסטורי שהכתיב בן-גוריון והמחקר הארכיאולוגי המקראי שהוביל ידין. תבניתו האדריכלית של המוזיאון, שעוצבה על ידי רזניק, מיטיבה לגלם את האוקסימורון של צניעות מונומנטלית המשלבת בין הפשטות והישרות של עבודת האדמה במובנה החקלאיים או הארכיאולוגיים⁷⁵ למורכבותם של העמדה ההיסטורית והמעמד החברתי.

⁷¹ רזניק, ריאיון (לעיל הערה 54). ראו גם דקל-כספי (לעיל הערה 49), עמ' 85.

⁷² אנדרסון (לעיל הערה 22), עמ' 218.

⁷³ קנקליני (לעיל הערה 31), עמ' 116.

⁷⁴ שם, עמ' 115.

⁷⁵ המושג "אדם חופר" וההקבלה בין איכר, חייל וארכיאולוג נדונו אצל נצן-שיפטן, להלאים (לעיל הערה 65), עמ' 166. נצן-שיפטן דנה בהגדרה זו, שמציע יגאל צלמונה באשר לעבודותיו של האמן מיכה אולמן. לטענתה, שלושת התארים האלה מגלמים את מרכיבי הנוסחה הציונית, שבה נכללים כיבוש הקרקע באמצעים חקלאיים, צבאיים והיסטוריים.

ציין קברו של חוני המעגל

לא היה אף רגע בדברי ימי עמנו, בו יינתק הפתיל המקשר את האומה כולה, באשר היא שם, אל ארץ מולדתה, והנימים הדקות של שארית היישוב היו צינור חי וממשי לקשר נצחי זה.

⁷⁶ יצחק בן-צבי, 1936

בניגוד גמור לחשיבות הלאומית שניתנה לפרויקט החפירות בתל חצור, האתר השני שבו מתמקד מאמר זה – קבר חוני המעגל – מבטא עמדה חלופית, חתרנית כמעט, של מרחוב ההיסטוריה הלאומית. קבר חוני המעגל שיקף כאמור את הגישה ההיסטורית "ההמשכית", שלפיה התקיים בארץ רצף התיישבותי במשך כל תקופת הגלות. תפיסה זו, שהציעה תחליף לנרטיב התנ"כי המאחד שאליו חתר בן-גוריון,⁷⁷ הובילה את מחקריו ואת פועלו של יצחק בן-צבי. באפריל 1938 כינס בן-צבי, בהיותו ראש הוועד הלאומי, ועדת מומחים שערכה לראשונה באופן מדעי ושיטתי את רשימת האתרים הקדושים היהודיים במרחב הארץ-ישראלי (ללא עבר הירדן המזרחי). רשימה זו הוגשה לוועדת החלוקה הבריטית – ועדת וודהד – והיא נועדה לבסס את זכות היהודים על הארץ ולהשפיע על הרחבת גבולות המדינה היהודית מתוך התחשבות בתפוסת האתרים הקדושים.⁷⁸ בסופו של דבר שימשה רשימה זו תשתית לפעולות הסימון והקידוש של אתרים היסטוריים שאותן ביצע לאחר קום המדינה משרד הדתות.

את טיעונו על אודות הרצף ההתיישבותי ביסס בן-צבי בעיקר על ממצאי מחקרים היסטוריים-אנתרופולוגיים שערך בכפרי הפלחים הערבים ובמקומות עלייה לרגל ופולחן דתי שנותרו פעילים במשך אלפי שנים. לשיטתו, רעיון ההמשכיות מצא ביטוי כפול: הן בקהילות מקומיות בארץ ישראל ששמרו על קיום של מנהגים ושל ריטואלים יהודיים, הן בקהילות שנשארו מנהגים מקומיים לארצות גלותן.⁷⁹ שילובם של שני נושאי המחקר הניע את תהליך פיתוח האתרים המקודשים, וכן

⁷⁶ יצחק בן-צבי, "הקדמת המחבר לשאר יישוב א", מיכאל איש שלום (עורך), שאר יישוב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשכ"ט, עמ' 9.

⁷⁷ המקורות הרעיוניים המשותפים לבן-צבי ולבן-גוריון באים לידי ביטוי בספרם ארץ ישראל בעבר ובהווה. בספר זה העלו השניים את הטענה בדבר מקורותיהם היהודיים של הפלחים הערבים. ראו מרדכי אליאב ויהושע בן-אריה (מהדירים), ארץ ישראל בעבר ובהווה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ם. פרקו האחרון של הספר, "מוצא הפלחים", התבסס ברובו על מחקריו של בן-צבי אבל נכתב על ידי בן-גוריון. קמון גורס שאפשר לראות בספר זה ובחלוקה הפנימית של כתיבת פרקיו את ניצני הפירוד הרעיוני בין השניים. שינויים אלו מצאו ביטוי גם במתיחות אישית ביניהם ובירידת בן-צבי למקום השני בהיררכיה המנהיגותית. ראו שבתאי טבת, קנאת דוד, א, ירושלים: שוקן, 1978, עמ' 305-318, 353-358; קמון (לעיל הערה 7), עמ' 102-103; מינץ (שם), עמ' 82-83.

⁷⁸ רשימת המקומות הקדושים שהוגשה לוועדת החלוקה ראו בן-צבי, המקומות הקדושים ליהודים (לעיל הערה 5).

⁷⁹ בספרו שאר יישוב, שיצא לאור לראשונה בשנת תרצ"ו (1936), עסק בן-צבי ביישובים שבהם ניתן לזהות לשיטתו סימני רצף יישובי; ואילו בספרו המאוחר, נידחי ישראל, שיצא לאור לראשונה בשנת תשי"ג (1953) – לאחר קום המדינה – הוא תיאר את קהילות ישראל המרוחקות כנושאות הרצף האידיאולוגי והאונטיות הדתית. ראו איש שלום (לעיל הערה 76).

את חיבור הקהילות השונות שהתקבצו במדינת ישראל לאתרים קדושים ברחבי הארץ ולריטואלים הכרוכים בהם.

זיהוי קברו של חוני עם מערת הקבורה בכפר פירע'ם נזכר לראשונה על ידי עולי רגל יהודים מן המאה השלוש-עשרה.⁸⁰ על פי מסורות אלו, אשתו של חוני ונכדיו – אבא חלקיה וחנן הנחבא – קבורים בסמוך. זיהוי זה הפך את האתרים למוקדי עלייה לרגל בעבור יהודים וערבים, בעיקר בשנות בצורת.⁸¹ מסורת העלייה לרגל נמשכה גם בעת החדשה בקרב יהודי צפת ומאוחר יותר אצל איכרי ראש פינה.⁸² בפרק הראשון של ספרו שאר יישוב, הנוגע לגליל, מתייחס בן-צבי לכפר פירע'ם ולקבר חוני המעגל השוכן בו.⁸³ הוא מתאר את מבנה מערת הקבורה של חוני אגב ניסיון להתחקות על המסורות, על התיאורים ועל האזכורים המתייחסים למבנה זה לאורך השנים. למרות ממצאים אלו קבע בן-צבי: "מכאן אמנם אין להסיק שאז נתקיים יישוב יהודי קבוע בכפר זה". עם זאת הוא ציין שמתיאור העליות לרגל ניכר שהתקיימה במקום פעילות יהודית.⁸⁴

בשנות החמישים הובאו למעברות חצור עולים חדשים, רובם יוצאי צפון אפריקה. על פי יורם בילו,⁸⁵ העולים – בעיקר יוצאי מרוקו שיושבו באזורי הספר – נהגו לאמץ ציוני צדיקים שגילו בקרבת מקומות מגוריהם ולחגוג את הילולת הצדיק ביום פטירתו. עם הגעת ראשוני המתיישבים לחצור אימצו התושבים החדשים את חוני המעגל כצדיק הפטרון של העיירה. תאריך ההילולה סביב קברו נקבע ליום ה' באייר, יום העצמאות. לדברי בילו קיימות שלוש גרסאות המסבירות את קביעת תאריך ההילולה:⁸⁶ פרנסי העיירה ורבניה גורסים שתאריך ההילולה נקבע בהתאמה ליום שבתון ממלכת-חילונו; גרסה שנייה טוענת שמדריכי הסוכנות בתיווכו של זאב וילנאי נענו לדרישתם של ראשוני העולים שביקשו את קרבתו של צדיק פטרון אשר יגן על העיירה. המדריכים הפנו את העולים לקברו של חוני המעגל, אבל לא הייתה להם תשובה על השאלה בדבר תאריך פטירתו, שאינו מופיע במקורות, כדי לקבוע את מועד ההילולה. המדריכים, שזיהו דמיון בין מנהגי ההילולה למנהגי יום העצמאות, הציעו לציין את ההילולה ביום ה' באייר; גרסה שלישית טוענת שתאריך ההילולה התקבע לאחר מלחמות ששת הימים (1967) ויום הכיפורים (1973), שהעיירה יצאה מהן ללא פגע למרות קרבתה לאזורי הלחימה. תושבים רבים העידו שראו בחלומותיהם את דמותו של הצדיק המגן על העיירה בימים הקשים.⁸⁷ התאריך ביטא את הקשר בין הצדיק לגורל

⁸⁰ על המסורות השונות על אודות חוני המעגל ראו לעיל הערה 4.

⁸¹ על עדויות שונות בנושא ראו וילנאי (לעיל הערה 4), עמ' 70-71.

⁸² דותן גורן, "מערת חוני כאתר עליה לרגל בעת עצירת גשמים", 25.2.2009, <http://www.e-mago.co.il/Editor/history-2701.htm>

⁸³ בן-צבי, שאר יישוב (לעיל הערה 76), עמ' 93.

⁸⁴ שם, עמ' 94. בן-צבי מתייחס לסיפורים על אודות ר' משה קורדוברו מצפת, שהיה פוקד את הקבר, ועל אודות ר' יום טוב צהלון, שחי במקום עם משפחתו ואף קבר במערת חוני המעגל את בנו.

⁸⁵ בילו, שושביני (לעיל הערה 35), עמ' 52-53; בילו, אל תמהרו (שם), עמ' 38-39.

⁸⁶ בילו, אל תמהרו (לעיל הערה 35), עמ' 38-39.

⁸⁷ דוגמאות לסיפורים אלו ראו יששכר בן עמי, "לחקר פולקלור המלחמה: מוטיב הקדושים", שמואל ורסס, נתן רוטנשטריין וחנא שמרוק (עורכים), ספר דב סדן: קובץ מחקרים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ז, עמ' 87-104, במיוחד עמ' 90.

העיירה והמדינה. ותיקי ראש פינה חשו שהאימוץ המוחלט של קבר הצדיק על ידי תושבי העיירה חצור כמו הפקיע אותו מרשותם: "הוא [חוני] עובד עתה בשביל המרוקנים של חצור, יסיחו לך בראש פינה בשמינית של לגלוג".⁸⁸

הטיפול במקומות הקדושים, שהופקד עם הקמת המדינה בידי ה"אגף/המחלקה לענייני דת" (לימים משרד הדתות),⁸⁹ התעורר לחיים בזכות פועלם של מנכ"ל המשרד הרב ד"ר שמואל זנוויל כהנא,⁹⁰ ולצדו היועץ האדריכלי, מאיר בן אורי. השניים פעלו בהיקף חסר תקדים לפיתוחם של אתרי עלייה לרגל ולמיסוד הילולות ואירועים.⁹¹ שאיפתם של כהנא ואנשיו הייתה למלא את המדינה הצעירה באתרים בעלי צביון יהודי מסורתי.⁹² לשם כך פעלו אנשי המשרד לאיתור, לסימון ולפיתוח של אתרים מקודשים מכל סוג ובכל מקום.⁹³ כהנא ראה באתרים הקדושים ובחידוש ריטואלים דתיים או במיסוד ריטואלים חדשים את האמצעי הנכון ליצירת חיבור בין המוני המהגרים לבין ארצם החדשה.⁹⁴ רשימת האתרים היהודיים שקבע המשרד התבססה במידה רבה על רשימתו הראשונית של בן-צבי משנות השלושים. אולם "מפת הקדושה" של כהנא הרחיבה את היריעה ורקחה שילוב חדש בין ההיבט הדתי להיבט הלאומי. דורון בר טוען שפעילות זו הביאה לבריאתו של נוף מיתי רווי סמלים שלא התקיים לפני 1948.⁹⁵ ייחודו של המרחב המיתי ושל לוח השנה השזור תאריכי זיכרון שיצרו כהנא ואנשיו היה בשילוב המגוון של מקורות השראה: אירועים היסטוריים מתקופות שונות ואירועים בני הזמן המשלבים מסורות מזרחיות ומערביות, מקומיות וגלותיות. כל אלו הותאמו למקום ולתקופה וזכו לפרשנויות חדשות. זו הייתה גישה אקלקטית הכורכת מחדש את תולדות העם והארץ זה בזה, והיא אפיינה את משרד הדתות, שבפעולותיו ניכרת עמדה היסטורית לא הגמונית.

פועלם של כהנא ובן אורי היה לא אחת שנוי במחלוקת – בשל אופיו המשיחי, בשל טענות לאי-הקפדה על אמתות המידע, ובשל האי-בהירות באשר לחלוקת הסמכויות והאחריות בין הרשויות המטפלות בנושא. בין המתנגדים הבולטים לפעילות זו היו אנשי מחלקת העתיקות, אנשי אקדמיה

⁸⁸ ג' שרוני, "חוני הב מים", מעריב, 21.1.1966.

⁸⁹ עד לממשלה ה-17 (1974-1977) היה משרד הדתות נתון בידי מפלגות של הציונות הדתית: החזית הדתית המאוחדת, הפועל המזרחי, מפד"ל. מ-1974 והלאה החל המשרד לעבור בין מפלגות שונות. ראו אתר הכנסת, <http://www.knesset.gov.il/govt/heb/GovtByNumber.asp?govt>

⁹⁰ בר (לעיל הערה 6), עמ' 35-36.

⁹¹ האדריכל בן אורי לשר הדתות, "דו"ח על פעולות היועץ האדריכלי", 21.10.1951, א"מ, חטיבה 98, גל - 6293/13. רק בשנת 1956 הוקמה באופן רשמי לשכת הייעוץ בענייני אמונות, תכנון ואדריכלות של משרד הדתות שבן אורי עמד בראשה. ראו הודעה לעיתונות, 16.12.1956, שם.

⁹² כהנא לשר הדתות, 20.7.1948, א"מ, חטיבה 98, גל - 14917/15; דו"ח על פקיעין, 24.6.1954, ארכיון המכון לאמנות יהודית (ארכיון בן אורי; להלן: אב"א), 226.00. ראו אצל בר (לעיל הערה 6), עמ' 38.

⁹³ בר (לעיל הערה 6), עמ' 56, 63.

⁹⁴ שם, עמ' 49-79.

⁹⁵ שם, עמ' 249.

וחוקרים, שראו בה חדירה ברוטלית לתחומי דעת מקצועיים.⁹⁶ ההתנגשות בין שני המחנות הייתה רק תחילתו של מאבק מתמשך בין אנשי המחקר האקדמי לבין אנשי משרד הדתות.

תכנון סתחם קברו של חוני המעגל

הטיפול באתרים הקדושים בגליל החל בראשית שנות החמישים. הרצון להביא לקידושו של מרחב זה היה דו-כיווני: תושבי האזור, ובעיקר העולים הרבים שיושבו בו, ביקשו לבסס מסורות מקומיות של עלייה לרגל כחידוש של מסורת גלותית; משרד הדתות, שהאחריות לקידומו של נושא זה ניתנה בידי, ביקש לקדם את מיסוד העלויות לרגל כחלק מתהליך של קידוש המרחב ויצירת זיקה בין הציבור המסורתי לנופי הארץ.⁹⁷ שני הצדדים נזקקו זה לתמיכתו של זה: הציבור לשם הסדרת צרכיו הדתיים, ומשרד הדתות לשם ביסוס מעמדו הפוליטי וקידום פועלו.⁹⁸

באותן שנים עמדו רבים מציוני הקברים בגליל חשופים, ללא מבנה, או כאשר מעליהם תלי אבנים שהקימו עולי רגל ובעלי יוזמות פרטיות.⁹⁹ תהליך שיקום הפיזי והאדריכלי של האתרים הופקד בידי בן אורי כבר בשנת 1949. בן אורי ביקש להנהיג מדיניות שיקום מסודרת, אשר נכללים בה איתור הקברים, הכוונה, שילוט, סלילת דרכי גישה, הסדרת חנייה, הקמת מבנים וציונים על גבי הקברים ובסביבתם, גידור, והצבת שערים ומתקנים להדלקת נרות.¹⁰⁰ לשם כך נאלץ להתמודד עם גורמים פרטיים ששלטו באתרים השונים ותחזקו אותם.¹⁰¹

עדות ראשונה לטיפול בציון קברו של חוני המעגל נמצאת במסמך ששלח האדריכל בן אורי לברוך כהנא ממחלקת המקומות הקדושים במשרד הדתות, בנובמבר 1956, ובו נדון מצבם של כמה אתרים קדושים באזור הגליל.¹⁰² ממסמכים נוספים עולה שהצעה רעיונית ראשונה לתכנון האתר הוגשה רק לאחר סיור במקום, ביוני 1959.¹⁰³ הצעה זו לא קודמה, ובתמונה המצורפת לכתבה עיתונאית מינואר 1966 נראית במקום מצבה ישנה.¹⁰⁴ הדיון בפיתוח שהציע בן אורי התחדש באותה תקופה ונראה שהיה קשור לפעולות ההריסה של שרידי הכפרים פירע'ם ומער' אל חוט, שאותן ביצעו הקרן הקיימת ומינהל מקרקעי ישראל בחודשים יוני-אוגוסט באותה השנה.¹⁰⁵

⁹⁶ לדברי ביקורת על פועלם של השניים ראו שם, עמ' 37, 56-58, 161, 221.

⁹⁷ שם, עמ' 138.

⁹⁸ שם, עמ' 247.

⁹⁹ שם, עמ' 138-139.

¹⁰⁰ בן אורי, דברי הסבר על התערוכה האדריכלית בהר ציון - "בתי כנסת ומקומות קדושים בגליל", 1952, 3.4, א"מ, חטיבה 98, גל - 6293/13.

¹⁰¹ שם.

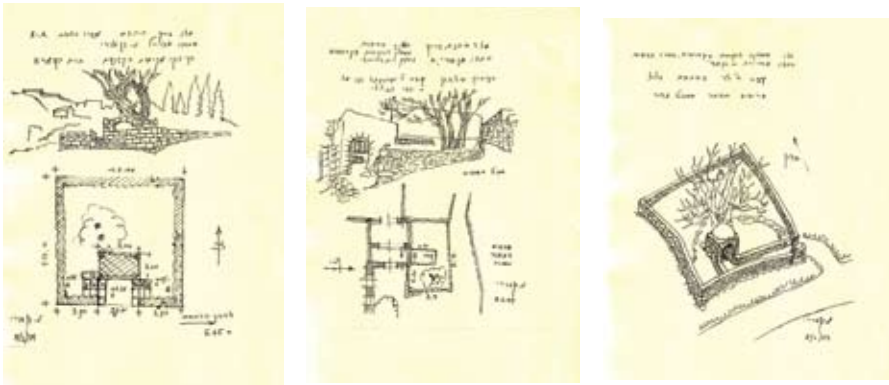
¹⁰² מאיר בן אורי, "מקומות קדושים בגליל: שפרע'ם, כפר יאסיף, ראש פינה - פקיעין", 25.11.1956, אב"א, 0227.

¹⁰³ ברוך כהנא למאיר בן אורי, 9.9.1959, שם.

¹⁰⁴ שרוני (לעיל הערה 88).

¹⁰⁵ ראו סקרי כפרים ערביים לפני הריסה - 1966, אר"ע, ענף סקרים, מער' אל חוט ופירע'ם (לעיל הערה 18). על מדיניות ההריסה ראו קדמן (שם), עמ' 30-33.

במהלך שנות השישים טופלו מבני קבר רבים אחרים בגליל על ידי משרד הדתות ועל פי תכנוניו של בן אורי. בין רישומו של בן אורי ניתן למצוא תוכניות לקבר בכרם בן־זמרה,¹⁰⁶ לקבר ר' לוי בסאסא, לקבר בעל האקדמות בגוש חלב ולקבר ר' ישמעאל בן ר' יוסי הגלילי בדלתון.¹⁰⁷ בכל הרישומים ניכרת טביעת יד דומה ותפיסה תכנונית עקיבה. לרוב מדובר במתחם מוקף גדר אבן אשר שביל גישה מוביל אליו ובתוכו נמצא מבנה הקבר עשוי אבן ולעתים מכוסה כיפה. בחלק מהמתחמים נטוע עץ בעל נוף רחב המספק צל ונראה למרחוק.¹⁰⁸ חלק מהעצים מוגדרים עצים קדושים.¹⁰⁹ התבנית התכנונית מזכירה מתחם פולחן יווני קדום – טמוס – הכולל שביל גישה, סימון גבול/גדר, אלמנט נופי בולט – לרוב עץ או מעיין – ומבנה קבר.¹¹⁰

מתווים לקבר ר' לוי בסאסא, לקבר ר' ישמעאל ור' יוסי הגלילי בדלתון, ולקבר בכרם בן זמרה (מאיר בן אורי, ארכיון המדינה).

מתחם קברו של חוני המעגל היה שונה בנתוניו מהדפוס המקובל. מאחר שמדובר במערת קבורה החפורה בשיפולי גבעה, אין במקום מבנה קבר הבנוי כיחידה נפרדת (כפי שקיים בסמוך, בקבר אבא חלקיה וחנון הנחבא). הכניסה למערה היא למעשה הסימון היחיד של מקום הקבורה, וחדר המבואה הוא החלל המיועד לשימוש העולים לרגל. לשם יצירת מקום פולחן ועלייה לרגל באתר זה גיבש בן אורי תוכנית שנועדה לטשטש את חד־ממדיותו של האתר. בשלב הראשון יצר רחבת התכנסות גדולה לפני פתח המערה. רחבה זו ארגנה את המרחב כולו כדור־ממדי. כתחליף למבנה

¹⁰⁶ ייתכן שהכוונה היא לקבר ר' זמרא ובנו ר' יוסי בן זמרא הכהן. ראו אילן (לעיל הערה 4), עמ' 270-271.

¹⁰⁷ מאיר בן אורי לברוך כהנא, 5.2.1959, א"מ, חטיבה 98, גל - 6293/13 (ראו איור בגוף המאמר).

¹⁰⁸ לחקירת מראה הקברים ותיאור סביבתם הנופית בתקופות קודמות ראו נורית ליסובסקי, "כתוב בנוף: שימוש במקומות היסטוריים, בממצא הארכיאולוגי ובמופע החזותי לשחזור התמורות שחלו במקומות קדושים בגליל", קתדרה 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 55-78; הנ"ל, "יישום גישה מעין ארכיאולוגית לחקר מקומות קדושים בגליל", קתדרה 133 (תשרי תש"ע), עמ' 45-76.

¹⁰⁹ אמוץ דפני ושי לוי, "עץ החיים: עצים קדושים בישראל", מסע אחר 142 (2003), <http://www.masa.co.il/article/993>

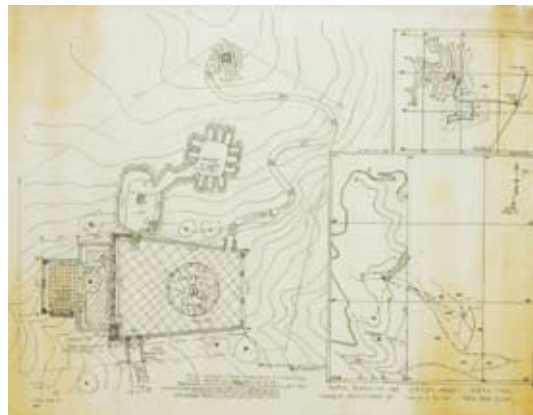
¹¹⁰ Brian Leigh, *Sacred Earth, Sacred Stones: Spiritual Sites and Landscapes*, London: Duncan Baird Publishers, 2000; Piers Vitebsky Molyneaux, Tzoni Alexander and Giannise Phoive, *Classical Greek Architecture: The Construction of the Modern*, Paris: Flammarion, 2004

קבר מרכזי או למרכיב נופי דומיננטי אחר בשטח יצר בן אורי שני אירועים מרחביים פוטנציאליים, מנוגדים ומשלימים במהותם: הוא התווה שני מסלולי הליכה סביב המתחם ובתוכו, שבכל אחד מהם מסומנת נקודת עצירה והתבוננות. התנועה מצד אחד וההתבוננות מצד שני כמו מפסלות את המרחב מחדש ומוסיפות לו את ממד הנפח.

מסלול תנועה אחד הוא מסלול מדרגות המטפסות אל נקודת תצפית. המדרגות נמשכות כמשעול דק, כמעט סמוי מן העין, על צלע הגבעה. בסופן מגיע המטפס אל נקודת התצפית, שבה נגלה הנוף הסובב. התצפית היא מרפסת קטנה שבמרכזה עמוד אבן, מעין axis mundi, "ציר עולם", נקודת מרכז אופקית ואנכית גם יחד¹¹¹ המארגנת את המרחב ככוליות שלמה רב-ממדית.

מסלול שני הוא מעגל המסומן באבן, שמוטבע במרכז הרחבה. קוטרו כשישה מטרים, והוא רומז לנס הורדת הגשמים כאשר חוני מתואר כעומד במרכז המעגל. סרטוט המעגל במרכז הרחבה הוא מעשה פשוט, ליטרלי, סמלי מאוד, אולם בו בזמן יש בו גם עוצמה תמימה, כנה וממגנטת. המעגל מזמין להלך על גבי קו המתאר שלו עקב בצד אגודל, שוב ושוב. ההקפות החוזרות וההתמקדות בקו המעגל הופכות מעין טקס התמסרות מדיטיבי. במרכז מעגל האבן סימן בן אורי מעגל קטן ובתוכו עקבות רגליים, המסמלות את מקום עמידתו של חוני. מי שהתמסר למעגל המסובב ימצא עצמו מנסה לעמוד גם בנעליו של חוני.

בניגוד לחוויית ההתבוננות החיצונית שמספקות העלייה לתצפית והעמידה בה יוצרת פעולת ההקפה של מעגל האבנים תהליך של התכנסות אישית פנימית. העמידה בתוכי העקבות מנתקת את הסיבוב המיסטי ומכוונת שוב אל המבט ההיקפי, מן האדם החוצה.

מימין: תוכנית מתחם קבר חוני, חצור הגלילית, 1966. במרכז הרחבה נראה מעגל האבן, בפניה המזרחית העליונה נראה תוואי המדרגות, ובפניה המערבית העליונה - הכניסה למערת הקברים (ארכיון המכון לאמנות יהודית). משמאל: הצעה לעמוד בנקודת התצפית, 1971 (ארכיון המועצה המקומית חצור הגלילית).

¹¹¹ מירצה אליאדה, תבניות בדת השוואתית, מצרפתית יותם ראובני, תל אביב: נמרוד, 2003, עמ' 227-233.

ביצוע הצעתו של בן אורי חייב את שינוי ייעודו של השטח, שהוגדר במהלך השנים כחקלאי.¹¹² בן אורי וראש מועצת חצור פעלו ללא לאות לביטול הגזרה ולהכרה בשטח הנדון כאתר קדוש לאור החלטת משרד הדתות.¹¹³ פעילות זו כללה התכתבויות טעונות עם מינהל התכנון במשרד הפנים¹¹⁴ ועם שר הדתות זרח ורפהטיג. בן אורי העלה במכתביו תמיהה קשה בדבר תפקודו של שר הדתות, שלא נתן דעתו להיעדר הגדרה מתאימה של השטח ולביטול ההתייחסות למקומות קדושים בחוק התכנון והבנייה תשכ"ה-1965. כך כתב: "חברי ועדות תכנון המחוזית ו[ה]מקומית ברובם אנשים בורים וברוב המקרים בעלי דעות קדומות לענייני 'מקום קדוש', תוך חינוך והכשרה לקויה לענייני דת ומסורת כאחד."¹¹⁵ בהמשך למכתב זה כתב בן אורי למנכ"ל משרד הדתות שהבעיות הספציפיות הנוגעות לקבר חוני המעגל הן בעיות עקרוניות הנוגעות לרבים מהאתרים המיוחסים ל"צדיקים קדומים", אשר עומדים לא מטופלים. הוא ציין במכתבו שהדבר עלול להוריד לטמיון את "הפיקדון היקר של הוועד הלאומי דאז עם הרבנים של צפת והנשיא יצחק בן-צבי ז"ל במסירותם בימי המנדט הבריטי."¹¹⁶ בראשית שנות השבעים (1970-1973), משהוסדרו נושאים אלו, החלו העבודות לשיקום המתחם.¹¹⁷

ההתחקות על תהליך סימון מפת האתרים הקדושים במדינת ישראל וגיבוש הדימוי החזותי שלהם חשפה את קיומו של נתיב אדריכלי שהתקיים כחלק מן הממסד אבל הציג חלופה ממשית ויוצאת דופן לגישה התכנונית הממלכתית. האדריכל מאיר בן אורי, שהועסק במשרד הדתות כיועץ חיצוני, היה במידה רבה ההוגה והמוציא לפועל של נתיב זה. בהגדרתו הרשמית הוא הציג עצמו כמנהל "המכון לאמנות יהודית". בפועל היה מכון זה מפעל חיים ייחודי ופורה של אדם אחד שעסק ללא לאות בניסיון ממשי לעצב ולהגדיר את דמותה של האמנות ושל האדריכלות היהודית במציאות הלאומית-ציונית החדשה. בן אורי, יליד ריגה (1908), התחנך במינכן, בקופנהגן ובברלין, שם למד אמנות ואדריכלות והתמחה בתכנון ערים.¹¹⁸ בזמן לימודיו התקרב ליהדות, לשמירת מצוות ולציונות, ואז גם שינה את שם משפחתו מווסבוצקי לבן אורי, על שם בצלאל בן אורי בונה המשכן. בשנת 1932 יצא למסע בארצות המזרח: ארץ ישראל, ירדן, לבנון וסוריה. מיד עם סיום לימודיו, ב־1934, עלה ארצה, התיישב בחיפה והתקרב מאוד לאמן ההדפס ואיש תנועת המזרחי הרמן שטרוק.¹¹⁹ עם הקמת "המכון לאמנות יהודית" החל בן אורי בתכנון אינטנסיבי של

¹¹² מכתב מהאדריכל והמתכנן האזורי של משרד הפנים ה"ו וולטירא, 9.11.66, אב"א, 0227.

¹¹³ ראש מועצת חצור שמואל דנינו לשר הפנים ולשר הדתות, 28.11.66, שם.

¹¹⁴ ראו מכתב תשובה המתייחס לפנייתו של האדריכל וולטירא, 18.11.66, שם.

¹¹⁵ שם. במסמך הערות לחוק העתיקות שפרסם בן אורי באפריל 1954 הועלתה טענה דומה בדבר היעדר הצעת חוק למקומות קדושים שתעמוד מול הצעת חוק העתיקות. ראו א"מ, חטיבה 98, גל-6293/13.

¹¹⁶ מאיר בן אורי לד"ר שלמה זנוויל כהנא, מנכ"ל משרד הדתות, 4.12.1966, אב"א, 0227.

¹¹⁷ מאיר בן אורי למנכ"ל משרד הדתות, 16.4.1970, שם.

¹¹⁸ על פי ריאיון עם בנו, מאיר בן אורי למד אדריכלות באוניברסיטה בשרלוטנבורג (ככל הנראה מדובר ב-The Technical University of Berlin). ריאיון עם יאיר בן אורי, פתח תקווה, 10 בספטמבר 2009.

¹¹⁹ אלחנן ריינר, "המדרון, הערוץ וקו הרקיע: מאיר בן אורי רושם את ירושלים", עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל 191 (ינואר 2007), עמ' 28-29.

מבני דת, של יישובים דתיים ושל מבני ישיבות, ובו בזמן הכין הצעות לעיצוב חפצי דת שונים: דגלי שמחת תורה, שלטים וכתובות. נוסף על כך עסק באיור ספרים, בציור ובהלחנה. פעילות זו נעשתה מתוך תחושה עמוקה שגודל המעמד ההיסטורי של שיבה אל ארץ ישראל והקמת מדינה יהודית ריבונית מחייב את גיבושה של שפה אדריכלית ואמנותית הולמת. כך כתב בנושא תכנון בתי כנסת: "ועוד לא היה עד כה מצב דומה ומאז תקופת הבית השני, מפנה מהותי בארכיטקטורה הסאקרלית".¹²⁰ בן אורי, שהיה בן דורם של אדריכלי דור המייסדים, נותר חריג וכמעט אלמוני בשיח האדריכלי המרכזי,¹²¹ ונראה שהסוגיות שעמן התמודד הובילו אותו בנתיב מעשי שונה מזה של עמיתיו. בן אורי הוטרד מצביונה החילוני של האדריכלות במדינה,¹²² מהיעדר עניין אמתי באדריכלות המקומית ומההשראה ששואבים האדריכלים הצעירים מהנעשה בעולם.¹²³ נוסף על כך היה מודע לחוסר שיתוף הפעולה של משרדי התכנון השונים עמו כיועץ האדריכלי של משרד הדתות, ואף התלונן והתריע על כך.¹²⁴ במסגרת מאבקו להסדרת מעמדה של האדריכלות הדתית בישראל העמיד משנה אדריכלית סדורה שאותה ביטא בעבודותיו ואף ניסח בשורה ארוכה של מסמכים, מאמרים וכתבים. למעשה העמידה גישתו אפוזיציה ממשית, גם אם לא רשמית, לשלוש השלילות שהתוותה ציונות העבודה: שלילת הגלות, שלילת המזרח ושלילת הבורגנות.¹²⁵ בניגוד לאדריכלים רבים בני דור המייסדים, שהושפעו מהאוניברסליות המודרניסטית, חש שהפנייה למודרניזם מבטלת את ייחודו של המקום ומתעלמת מההיבט היהודי. הוא ראה בה ביטוי לתפיסה חילונית ואי־מקומית. מתוך כך חייב התייחסות הן לבנייה המקומית־ערבית הן לידע ולמסורת

¹²⁰ מאיר בן אורי, "תכנון ובינוי בתי כנסת במדינת ישראל", עיתון אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל א, יא (מאי 1953), עמ' 7.

¹²¹ אדריכלים כגון אריה שרון, יליד 1900, שמואל מיסטצ'קין, יליד 1908, אל מנספלד, יליד 1912, מוניו גיתאי, יליד 1909, ואחרים.

¹²² במסגרת מאבקו להגדרתה של אדריכלות דתית (סקרלית) במדינת ישראל הציע בן אורי, עוד בשנת 1950, להקים "קתדרה למוסדות דתיים" על יד הטכניון בחיפה. בן אורי טען שדמותה הייחודית של הבנייה הדתית בארץ הקודש מחייבת הכשרת סטודנטים לאדריכלות לעיסוק ספציפי בנושא זה. רעיון זה העסיק אותו עוד תקופה ארוכה. ראו מאיר בן אורי, דוח על פעולות (לעיל הערה 91).

¹²³ בעקבות זכירתו של נחום זולוטוב בתחרות לתכנון בית הכנסת בנצרת כתב בן אורי: "בינתיים גדל דור צעיר של אדריכלים שלומדים מרחונים מקצועיים. בתי הכנסת במדינה לא מושכים אותם, אלא המבנים המודרניים בדומה לבניין הכנסת פארלאמנטים [פרלמנטים] כמו בברזיליה הבירה המתוכננת בדרום אמריקה. דוגמאות לבתי כנסת מבקשים למצוא בכנסיות מודרניות בארה"ב או בדוגמא המפורסם [המפורסמת] של האדריכל הישיש קורבוזיה 'בראשאנ' [Ronchamp, 1955] בצרפת". ראו מאיר בן אורי, "בית הכנסת המרכזי בנצרת", 24.3.1960, א"מ, חטיבה 98, גל - 6293, וכן סיקור של התחרות בנצרת: אליהו עמיקם, "כיצד יתמודד 'החותם היהודי' עם כנסיות נצרת?", ידיעות אחרונות, 11.3.1960.

¹²⁴ מאיר בן אורי, דוח על פעולות (לעיל הערה 91); הנ"ל, תזכיר בנושא חוק העתיקות לסגן שר הדתות, 19.4.1954, א"מ, חטיבה 98, גל - 6293/13; הנ"ל, תזכיר למנכ"ל משרד הדתות שלמה זנוויל כהנא בנוגע לפעולותיו של היועץ האדריכלי של משרד הדתות, 17.3.1960, א"מ, חטיבה 98, גל - 6293; הנ"ל, תזכיר בנושא "המצב המופקר מבחינת חוקי המדינה של המקומות הקדושים", כא בכסלו תשכ"ז, 4.12.1966, אב"א, 0227. תזכיר זה נוגע בעיקרו לחוק התכנון והבנייה ויעיד למנכ"ל משרד הדתות.

¹²⁵ נצן-שיפטן, מחלוקות (לעיל הערה 59), עמ' 227.

הגלותיים.¹²⁶ הוא ביקש ליצור אבות־טיפוס אחידים ובסיסיים למבני דת, אבל בו בזמן לשמר את הביטוי הקהילתי והאישי, לעשות שימוש במבדיל ולא רק במאחד.¹²⁷

בתכנון מתחמי הקברים ברחבי הגליל בא לידי ביטוי ברור הלקסיקון האדריכלי החדש שביקש בן אורי להנחיל לאדריכלים המקומיים:¹²⁸ בעוד אדריכלים בני התקופה ביקשו ליצור האחדה מודרניסטית או התלבטו בעניין שילובם של אלמנטים מקומיים באדריכלות הישראלית,¹²⁹ בן אורי יצר שפה המבוססת כמעט כולה על "בנייה מסורתית". לטענתו "[יש] להתאים את המבנים לנוף ולסגנון של מבנים ארכיטקטוניים מקומיים, לפי מסורת הבנאים הערבים". עוד הוסיף שבנייה זו תעשה "שימוש בחומרים גולמיים שבנמצא בסביבה, וגם שיתוף בעלי מלאכה־בנאים־ערבים־דרוזים־מארוניטים־מן הכפרים בגליל". באשר לחומרי הבנייה הדגיש ש"מתוך שימוש בחומרים ובבנייה [ב]אבן־טיט יהיה כאן מפעל של ניסויים לפתח את ידיעת הבנייה ללא מלט וברזל".¹³⁰

בזכות עמדותיו המוצקות ופעולתו העיקשת הצליח בן אורי לבסס דימוי חזותי מובהק כל כך של מקומות קדושים עד שנדמה שמדובר בוורנקולר מקומי עתיק, חלק טבעי לחלוטין מהנוף הגלילי. התחושה כאילו המבנים האלו נטועים במרחב הזה מאז ומתמיד אינה מובנת מאליה, מאחר שהם נוצרו באמצעים הדלים יחסית שעמדו לרשותו של בן אורי ומתוך תלות מוחלטת בעבודות מע"צ ובאישורי משרד הפנים.

האופן שבו צירף בן אורי את ההיבטים הדתיים והלאומיים זה לזה מאיר את עמדתה המורכבת של הציונות הדתית בימי ראשית המדינה. עמדה זו זיהתה את המציאות ההיסטורית האקטואלית ואת מיסודה של הריבונות הישראלית כמרכזו של מהלך רוחני־משיחי, אולם בד בבד מצאה את השראתה במנעד רחב של מסורות, מקומיות, גלותיות ותלמודיות – שנעדרו מהזרם הציוני המרכזי, שהיה מגולם בעמדותיו ובמקורות השראתו של בן־גוריון.¹³¹ פועלו של בן אורי הוא דוגמה יחידה כמעט לתהליך תרגומה וגיבושה של העמדה הערכית והפוליטית הזאת למעשה אדריכלי. בדרכו הנבדלת הוא הציע חלופה סגנונית הן לצורניות המופשטת של המודרניזם כסגנון ציוני מוביל הן להיבטים אמוניים מופשטים במהותם. הוא יצר קונקרטיזציה חדשה של סמלים, של מרחבים ושל טקסים יהודיים שנצברו במשך דורות והפך אותם חלק ממסכת הטקסים הלאומיים. שתי הדמויות המקורבות והמשפיעות עליו מבחינה מקצועית, האמן הרמן שטרוק ומנכ"ל משרד הדתות שלמה זנוויל כהנא, היו שתיהן בעלות רקע תרבותי, דתי ופוליטי מגוון ויוצא דופן, ששילב

¹²⁶ מאיר בן אורי, תכנון (לעיל הערה 120), עמ' 7–8; הנ"ל, "לקח ההתחרות לבית כנסת בקריית־נצרת", הנדסה ואדריכלות יט (נובמבר 1961), עמ' 280–282.

¹²⁷ מאיר בן אורי, תכנון (לעיל הערה 120), עמ' 7–8; הנ"ל, תזכיר למנכ"ל משרד הדתות (לעיל הערה 124).

¹²⁸ בר (לעיל הערה 6), עמ' 144.

¹²⁹ לדיון בסוגיית אימוצם של סממני בנייה אוריינטלית אחרי 1967 ראו נצן־שיפטן, להלאים (לעיל הערה 65), עמ' 134–170.

¹³⁰ מאיר בן אורי, בתי כנסת ומקומות קדושים בגליל (לעיל הערה 100).

¹³¹ לדיון בעמדות הזרם הציוני־דתי בנוגע לריבונות היהודית ראו אביעזר רביצקי, "הקץ הדוחק: הציונות הדתית המשיחית", הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב: עם עובד, 1997, עמ' 111–200.

מקורות השראה שונים זה בזה.¹³² המפגש בין שדה האמנות לעשייה דתית ולפעילות בשירות הממסד השלטוני מגלם את רבגוניותו של בן אורי, את תפיסת עולמו ואת חרב הפיפיות של המודרניות שבה אחז. מצד אחד קידם את שימורן של המסורות המקומיות המאפיינות את בני העדות והאמונות השונות והגן עליהן מפני ההאחדה המודרנית; מצד שני הבין שהנחלתן והנכחתן אפשרית ואפקטיבית רק כאשר היא נעשית במסגרת מערכת של החלטות ויזומות ממלכתיות ומודרניות.

חוני המעגל וחצור הגלילית

בגלויה קצרה משנת תשכ"ז (1967) פנה תושב חצור הגלילית בשאלה ל"שדה להווי דתי" במשרד הדתות. התושב, אביגדור רוסה, טען שברשימת מקומות קדושים שהודפסה על ידי המחלקה להווי דתי נפקד מקומה של חצור כמקום קברו של חוני:

בעמוד זה מופיעים שמות מקומות קדושים בארץ ישראל, מן הראוי לציין שעירתנו חצור לא מופיעה ברשימה. הרי כאן נמצאת מערת חוני המעגל [...] חוני המעגל מופיע [במקום זאת] בפירע'ם יחד עם אבא חלקיה וחנן הנחבא. אני מצפה להסברכם בנדון! בעיני השלטונות החומריים נחשבת חצור ל"בת חורגת". האם תיחשב כך גם בעיני השלטונות הרוחניים?¹³³

מכתבו הנזעם של רוסה מתאר במילים מעטות ומדויקות את עוצמת הקשר הרגשי שנוצר בין תושבי חצור לקברו של חוני. נראה שתדמיתה וזהותה של העיירה נכרכו כולן באתר זה, שהיה למקור כוחה וגאוותה.

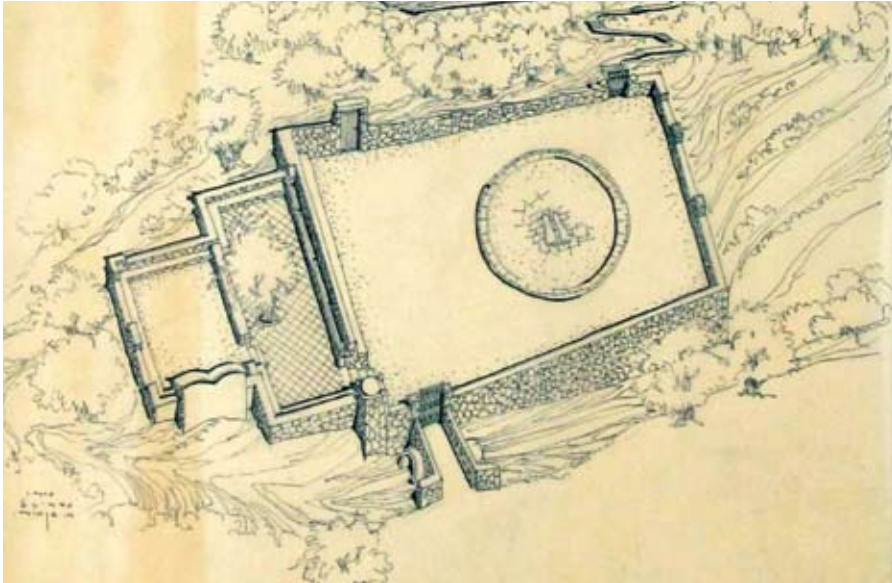
בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים כבר נחשבה חצור, כמו עיירות רבות מסוגה, לאחד מסמלי הכישלון של מדיניות ההתיישבות הלאומית של תחילת שנות החמישים.¹³⁴ דווקא בתקופה

¹³² הרמן שטרוק היה אמן תחריט יהודי ברלינאי שעלה ארצה בשנת 1922 כשמאחוריו קריירה אמנותית ענפה באירופה. הוא היה מקורב לדמויות מגוונות, הן מתחום חיי הרוח והתרבות, הפעילות הציונית והציונית-דתית הן מקרב אנשי האמנות של אותה עת. ראו רותי אופק וחנה שופ (עורכות), הרמן שטרוק 1876-1944, תפן: המוזיאון הפתוח, גן התעשייה תפן, 2007; דליה קרפל, "נער הפוסטר של הציונות", הארץ, 23.11.2007. שלמה זנוויל כהנא היה יליד ורשה (1905). הוא שילב בהשכלתו לימודים תורניים והסמכה לרבנות עם לימודים אוניברסיטאיים לתואר דוקטור ללימודי המזרח. ב-1940 עלה לארץ והחל בפעילותו הציבורית ב"הפועל המזרחי", ומאוחר יותר מונה לתפקיד מנכ"ל משרד הדתות.

¹³³ אביגדור רוסה אל הועדה להווי [הווי] דתי במשרד הדתות, כ"ב בניסן תשכ"ז, אב"א, 0227.

¹³⁴ בראשית שנות השבעים התגברו מאוד העיסוק העיתונאי וההתעניינות הציבורית במצבה של חצור. הדברים נבעו כנראה מפרסומו של סקר שהזמינה עיריית חצור ושאותו ערך חבר הכנסת ד"ר יהודה בן מאיר בשיתוף אוניברסיטת בר-אילן. ראו יהודה בן מאיר, עיירת הפיתוח חצור: מחקר פסיכולוגי-חברתי-דמוגרפי, [חמ"ד]: חקר - מרכז למחקרים וסקרים חברתיים, 1971. למקורות עיתונאיים על אודות מצבה של חצור ראו דוד שליו, "חצור - עיירה שכוחת אל" - משרדי הממשלה וההסתדרות חייבים להחיש פתרון יסודי", דבר, 2.8.1968; הנ"ל, "שתי פנים לחצור הגלילית", דבר, ללא ציון תאריך; יחזקאל המאירי, "הרגע ושמו חצור, ידיעות אחרונות, 24.12.1971; סופר דבר, "גורלה של חצור", דבר, 6.12.1971. נוסף על כך ראו משרד השיכון - לשכת השר, "חצור - חומר לסיוור השר ב-

זו הפך ציון קברו של חוני המעגל סמל ומשאב מקומי של העיירה חצור. מגמה זו התחזקה בשנות השמונים והתשעים.

מאיר בן אורי, סרטוט איזומטרי למתחם קברו של חוני (ארכיון המכון לאמנות יהודית).

נזר אלסייד טוען שכוחה של הזהות הדתית והאתנית מתבסס פעמים רבות באתרים שבהם נתפס הפיתוח המודרני כבעייתי: "בהיפוך אירוני, הפכה דווקא הזהות הזו למשמרת של המרקם המודרני, תוך שהיא מייצרת ורנקולר חדש על חורבותיו של הפרוטוטיפי המודרני".¹³⁵ יורם בילו מתאר זאת בהקשר של פולחן הקדושים בפריפריה הישראלית. כותרת מאמרו בעיתון הארץ ממאי 2006 נוגעת ליחסי הקרבה האלה: "אל תמהרו לעזוב את הבית", אומרים הצדיקים למאמיניהם".¹³⁶ בילו טען שאימוצו של חוני כצדיק הפטרון המגן על העיירה הוא שיצר את הקשר המבוקש בין התושבים למקום. מבחינה זו התקיים בחצור תהליך הסתגלות שדיליפ פֶּרְמֶשְׁוֹאֵר גֶּאוֹנְקֶר מכנה "אימוץ יצירתי".¹³⁷ זהו תהליך שאינו עוסק בהתאמה לרושם המודרני או בריכוך, אלא פונה

19.8.1974, א"מ, תיק משרד השיכון גל - 5972/4; "ביקור שר השיכון קרית שמונה חצור", א"מ, תיק משרד הבינוי והשיכון, גל - 8315/9. כמו כן ראו דוד זסלבסקי, סקר רמת הפיתוח - חצור, תל אביב: המועצה המקומית חצור, משרד הפנים, משרד השיכון וחברת עמידר, תש"ל, דצמבר 1969. סקר זה היה חלק מסקר כלל-ארצי שנערך בשנים 1969-1970 בכ"ט ערים ויישובים. מטרתו הייתה לקבל תמונה נאמנה של רמת הפיתוח הקיים ביישוב מתוך אפשרות להשוואה אובייקטיבית של רמות הפיתוח ביישובים שונים וקביעת מצב הפיתוח בכל יישוב בנפרד. הסקר על חצור עודכן ופורסם בגרסה מקוצרת גם בשנת 1974.

¹³⁵ אלסייד (לעיל הערה 30), עמ' 19.

¹³⁶ בילו, אל תמהרו (לעיל הערה 35), עמ' 38-39.

¹³⁷ Dilip Parameshwar Gaonkar, "On Alternative Modernities," in idem (ed.), *Alternative Modernities*, Durham and London: Duke University Press, 2001

לדרכים מגוונות של התמודדות עם המציאות המודרנית מתוך גיבוש זהות וייעוד על ידי האנשים עצמם ולא באופן סביל.¹³⁸

העוגן היישובי שיצר אתר קברו של חוני המעגל הוא דוגמה מקומית לתהליך שהתרחש במקביל ביישובים פריפריאליים רבים משנות השבעים ואילך.¹³⁹ קברי הקדושים הצליחו במקום שבו נכשלו יוזמות ממלכתיות אחרות. הם מילאו צורך קמאי והצליחו ליצוק אל תוך התבנית המודרנית מנהגים ומסורות שנשכחו והודחקו, לרכז את הקהילה סביב מוקד אמוני ולקבע פורמט טקסי ולוח שנה ייחודי למקום.¹⁴⁰ מתוך כך התממש גם החיבור הרגשי למרחב המודרני, ובמידה רבה התקבע מעמדם של יישובים רבים כחלק ממפת אתרי הפולחן הלאומית.¹⁴¹

סיכום

דודי חוני שכב לישון מתחת לחרוב והתעורר מקץ 2000 שנה מתחת ללוח מודעות. גם אלה שחשבוהו למת כבר היו מתים מזמן. קם דור שלא חשב עליו כלל. מינו, ימי שיר השירים, הניצנים נראו בארץ, כמו שנאמר בפזמונים הפופולריים. כל שד - עופר, כל אף - מגדל. דודי חוני היה אדם תמים. הוא ניער את העשבים מכותנתו והלך אל הרחוב למכור את מעגליו. והימים ימי שיר השירים; חגיגות מנומשות טופפות לאטן כשהן נשענות על חמודים מתולתלים וצואריהן מכוסים פרוות שועלים קטנים. דודי חוני היה אדם בלתי מציאותי; הוא חשב למכור מעגלים בעולם ישר זוויתי. הייתה זו שטות.

חנוך לוין, "דודי חוני",¹⁴²

¹³⁸ שם, עמ' 18.

¹³⁹ הסיבות להתבססותה של מסורת זו דווקא בשלושים השנים האחרונות רבות ומגוונות, והן נדונות על ידי חוקרים רבים. בין היתר מדובר בפוליטיקה מקומית, בחיפוש אחר שורשים תרבותיים ובהתפתחות רגש סנטימנטלי למקום. לדיון בנושא ראו Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu, "Saints' Sanctuaries in Israeli Development Towns: On a Mechanism of Urban Transformation," in idem (eds.) *Grasping Lands: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, Albany: SUNY Press, 1997, pp. 61–83; Alex Weingrod, "Changing Israeli Landscape: Buildings and the Uses of the Past," *Cultural Anthropology* 8 (Aug. 1993), pp. 370–387; Erich Cohen, "Ethnicity and Legitimation in Contemporary Israel," *Jerusalem Quarterly* 28 (1983), pp. 111–124.

¹⁴⁰ בשנים האחרונות מתקיים במקומות שונים יום ההילולה של חוני המעגל ביום ג' באייר במקום ביום ה' באייר. השינוי נובע כנראה משיקולים של השתתפות הקהל, מאחר שרבים מעדיפים להגיע קודם חגיגות יום העצמאות ולא במקומן. מסורת נוספת שהתפתחה בשנים האחרונות נוגעת ליום ז' במרחשוון - היום הראשון לשאלת הגשמים בברכת השנים. באותו יום עולים ילדים ומבוגרים לציון ומתפללים לירידת גשמי ברכה. ראו גורן, מערת חוני (לעיל הערה 82).

¹⁴¹ ראו מדריכי תיירים למקומות קדושים כגון צבי גילת, מדריך מפה למקומות קדושים: האנשים, המקומות, הסיפורים, האגדות, תל אביב: מפה, 2005; ישראל גליס, מדריך כרטא: קברי צדיקים בארץ ישראל - תהלים, סגולות, תפילות, ירושלים: כרטא, 2005.

¹⁴² חנוך לוין, "דודי חוני", מטעם 19 (ספר חנוך לוין הצעיר - גיליון מיוחד במלאות עשור למותו של חנוך לוין, בעריכת יצחק לאור; 2009), עמ' 14-15.

סיפורו הקצר של חנוך לוין, "דודי חוני" (1966), עושה שימוש בשני המיתוסים המרכזיים הנגזרים מן הסיפורים התלמודיים על אודות חוני המעגל ומבנה סביבם סוגיות חדשות הנוגעות לימינו. הוא בוחר לעשות זאת באמצעות שפת הסימנים האדריכלית. חוני של לוין מתעורר מקץ אלפיים שנה אל תוך "עולם ישר זווית", בניגוד לעולם שבו נרדם, המאופיין כ"עולם מעגלי". העולם המעגלי מסמל בשפתו של לוין את העולם המסורתי, הרך, הטבעי, הוורנקולרי, ואילו העולם ישר הזווית מתאר מציאות מודרנית, פונקציונלית ויעילה. לוין מרחיב ומתאר את המציאות החדשה כ"מי שיר השירים" – ימי גאולה¹⁴³ המבטאים עידן של שביעות רצון, של היעדר ספקות ועליצות. באקלים הזה מסתובב חוני עם מעגליו, מוקצה, גלמוד וזר: "הרבה חורבן ראה מכדי שיתפתה להאמין שקורות בתיהם עשויות ארזים".¹⁴⁴

הגישות האדריכליות וההיסטוריות שתוארו במאמר זה ובאו לידי ביטוי בשני האתרים הסמוכים לעיירה חצור הגלילית מסמלות במידה רבה את שני העולמות שלווין סרטט ואת המשמעויות הכרוכות בהם. שני האתרים נוצרו בהשראת שתי דמויות מרכזיות בהנהגה הלאומית, דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי. הם מומשו לכדי מעשה מרחבי בשליחותן של דמויות דומיננטיות בשדה הציבורי: יגאל ידן ושלמה זנוויל כהנא, וזכו לניסוח אדריכלי בידי שני אדריכלים: דוד רוזניק ומאיר בן אורי. ההתחקות על משמעותה של השפה האדריכלית ועל סממני הפיצול הרעיוני הניכרים בה חשפה את מורכבותו של השילוב בין הנרטיב ההיסטורי לבין הדימוי האדריכלי הממלכת.

מימין: בניין המועצה המקומית בחצור הגלילית, ינואר 2010. מעל לכניסה קבועה האמרה מספר יהושע. משמאל: כריכת חוברת הפרסום לקריה החסידית בחצור הגלילית. בתחתית הכריכה הציטוט מסיפורו של חוני המעגל (באדיבות אצ"מ, ארכיון דוד רוזניק).

¹⁴³ הפסוק המלא הוא: "הנצנים נראו בארץ, עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו" (שיר השירים ב, יב). בהקשר זה נזכיר את הספר קול התור, אשר שמו לקוח מפסוק זה. הספר עוסק בתהליכי הגאולה על פי הקבלה, והוא מיוחס לר' הלל ריבלין משקלוב. הוא נכתב כנראה על פי תורתו של הגאון מווילנה. הספר פורסם לראשונה בשנות העשרים של המאה העשרים, ככל הנראה בתגובה לאירועי הזמן ומתוך מודעות להופעת הרעיונות הציוניים.

¹⁴⁴ לוין (לעיל הערה 142), עמ' 15.

המוזיאון הארכיאולוגי הוא כלי היסטורי המסמל את הגישה המדלגת, המתמקדת בתקופה הקודמת לגלות ובתקופה שלאחריה. קברי הקדושים, לעומת זאת, מבטאים את הגישה ההמשכית, המניחה את קיומו של רצף יישובי ופולחני בארץ ובגלות.¹⁴⁵ מבחינה אדריכלית, המוזיאון הוא סמל מודרניסטי-עכשווי מובהק המייצג ערכים של חילון, של קדמה, של סדר חברתי ושל טכנולוגיה ומדע המונעים על ידי כוחות הגמוניים. זהו העולם ישר הזווית שליון מצייר בשפתו המטפורית. לעומתו נועד מתחם קברו של חוני ליצור תבנית אדריכלית שתטשטש את ההקשר התקופתי, תעמוד לכאורה מחוץ לזמן ותציג דימוי חלופי למודרניזם המובהק. זהו מתחם שתכנונו מושפע מתפיסות דתיות, ממסורות עממיות, ממיתוסים ומעולמות רגשיים ואמוניים המונעים על ידי שייכות קהילתית. זהו במידה רבה העולם העגול שליון מתאר.

העמדה המפוצלת הטבועה בתבניתם האדריכלית של שני האתרים נשמרה לאורך השנים בהקשרים שונים. דוגמה מובהקת לכך יש בשתי אמרות מכוונות, מהסיפור התנ"כי ומהסיפור התלמודי, שהפכו למעין סמלים יישוביים. האמרה הראשונה קבועה מעל דלת הכניסה לבניין המועצה המקומית בחצור הגלילית: "כי חצור לפנים היא ראש כל הממלכות האלה" (יהושע יא, ז). אמרה זו מגלמת את השימוש הלאומי בסיפור כיבושה של חצור המקראית. זהו סיפורו של כיבוש צבאי מזהיר על ידי עם המבקש להתנחל מחדש בארץ אבותיו. מבחינה היסטורית מדובר בדפוס היסטורי של שכבה הנבנית על גבי שכבה: הרס וחורבן של תקופה קודמת מסמלים את ראשית התקופה חדשה.

האמרה השנייה לקוחה מסיפורו של חוני המעגל הפוגש בדרכו אדם השותל עץ חרוב, שפרותיו עתידים להבשיל בעוד שבועים שנה. כששואל חוני את האדם לפרש המעשה הוא ענה: "כי היכי דשתלי לי אבהתי שתלי נמי לבראי" (כפי ששתלו לי אבותיי שותל גם אני לבניי; בבלי, תענית כג ע"א). אמרה זו מבטאת דפוס היסטורי המבוסס על המשכיות כפולה: השתילה מבטאת את החיבור אל המקום הפיזי, ואילו ההורשה מסמלת את הקשר האנושי, את הירושה העוברת מאב לבן, מדור לדור. ביטוי זה הפך בראשית שנות השבעים לסממנה של קריית חסידי גור שנבנתה בחצור הגלילית.

נראה שלא בכדי ביטאו האמרות השונות גם את שתי הגישות ההתיישבותיות השונות: האמרה מתוך סיפור כיבושי יהושע מיוחסת להקמת העיר החדשה, שהיא סמל הממלכתיות המודרנית של שנות החמישים של המאה העשרים. בממלכתיות חדשה זו מהדהדים כאמור סיפורי הכיבוש וההתנחלות של ספר יהושע ומודגשת התפיסה ההיסטורית המדלגת, המבקשת לקשור בין מעמדו של היישוב המקראי למעמדו הפוטנציאלי של היישוב החדש. האמרה מתוך סיפורי חוני, המשמשת את קריית החסידים, מבטאת רפורמות ושינויים שהתגבשו לקראת שנות השבעים של המאה העשרים, שצירפו אל הסיפור הממלכתי המרכזי קהילות שהודרו ונמנעו ממנו. עם

¹⁴⁵ ראו ניתוחו של קמון באשר למעבר בין שתי הגישות שמציג בן-צבי בספריו שאר יישוב ונידחי ישראל, אצל קמון (לעיל הערה 7), עמ' 107-108.

הקהילות הללו נמנית גם הקהילה החרדית-חסידית, הנתפסת כנושאת את הזיכרון המוכחש של שנות הגלות ומבטאת בכך את התפיסה ההיסטורית ההמשכית.¹⁴⁶

גם מעמדם ותפקודם של שני האתרים ההיסטוריים, תל חצור וציון קברו של חוני, השתנו במשך השנים בהשפעת תהליכים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ואחרים. אולם גם שינויים אלה משמרים את הפיצול הפנימי הטבוע בהם.

לאחרונה הופיעו תל חצור ואתר קברו של חוני המעגל בשתי תוכניות ממלכתיות עתידיות המיועדות לקידום נושאי מורשת, תרבות ותיירות. תל חצור, שהוכרז בשנת 2007 אתר מורשת עולמית מטעם ארגון המדע, החינוך והתרבות של האו"ם, UNESCO,¹⁴⁷ מופיע ברשימת האתרים לשימור במסגרת תוכנית תמ"ר, המיועדת ל"שיקום והעצמה של תשתיות מורשת לאומית".¹⁴⁸ הן בהכרזת אונסק"ו הן בתוכנית תמ"ר מודגשת ההתייחסות לגן הארכיאולוגי, אבל מעמד המוזיאון אינו מוסדר.

קבר חוני נמצא מאז שנות השמונים בדיונים הנוגעים לעיצובו מחדש. התוכניות השונות שהכין האדריכל שמואל בלזם, ושנועדו בחלקן לצאת לפועל בשנת החמישים למדינת ישראל, גנוזות בארכיון המועצה המקומית חצור ולא בוצעו מעולם.¹⁴⁹ לאחרונה פורסם שהמועצה הקימה צוות לטיפול בפיתוח האתר.¹⁵⁰ כמו כן עתיד האתר להיכלל בתוכנית תיירותית חדשה, "בנתיבי צדיקים", שנערכה על ידי קק"ל, הרשות לפיתוח הגליל והמשרד לפיתוח הנגב והגליל. התוכנית מיועדת לטפל בקברי הקדושים שבאזור חצור הגלילית, צפת וגוש חלב, ולפתחם.¹⁵¹ במקרה זה נראה שתוכניות עתידיות יביאו לשינוי פני המתחם הנוכחי, שתוכנן כאמור בעיקרו על ידי בן אורי.

פרט לדיון הביקורתי והציבורי המתחייב בנוגע למתווים העתידיים של שני האתרים, נראה שהם מספקים הזדמנות להתבוננות מחודשת במוזיאון הארכיאולוגי, באתר קברו של חוני ובמטען הממלכתי שהם נושאים.

התוכניות החדשות מטעינות את הדיון בנרטיב המפוצל במושגים הדיאלקטיים של השיח העכשווי: זהות מול אחרות, מקומיות מול גלובליזציה, מורשת מקומית מול מורשת לאומית, הומוגניות מול רב-תרבותיות, שימור מול פיתוח. העיון בשינויים שעברו שני האתרים בשנים האחרונות וההתבוננות בייעוד המזומן להם משאירים קצה פתוח לדיון המשכי.

¹⁴⁶ אורין שחר, אלונה נצן-שיפטן ורחל זבה, "גבולות ופתחים של קדושה: הקריה החסידית בחצור הגלילית", טולה עמיר ושלי כהן (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל, תל אביב: חרגול, 2007, עמ' 65-91.

¹⁴⁷ לרשימת אתרי המורשת העולמית במדינת ישראל ראו <http://whc.unesco.org/en/list>

¹⁴⁸ על פי תוכנית זו מיועד הגן הלאומי תל חצור להיכלל במפת "השביל ההיסטורי של ארץ ישראל". ראו תמ"ר: מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית, ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2010.

¹⁴⁹ ארכיון המועצה המקומית חצור, תיק 01-21-8.

¹⁵⁰ ישראל יעקבי, "פיתוח מתחם חוני המעגל", 2.12.2009, <http://www.hatzorg.co.il/BRPortal/br/P102.jsp?arc=40181>

¹⁵¹ ראו אלי אשכנזי, "בצפון נועצים את תקוות העתיד בקברי העבר", הארץ, 29.12.2009.